

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ३

डिसेम्बर : २००८

अंक : ६

नारायण देसाई
प्रमुખ

: परामर्शनसमिति :

बोणालाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सल्य

भारती २. दवे
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सलतंत्री :

प्रकुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाङ्गी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सल्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर मडिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सल्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सल्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सल्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सल्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सल्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सल्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सल्यपद शुल्कनी रुकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रडे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साईजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, इनलेन्ड के यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो यॉटाडेलुं कवर मोकल्युं उशे तो ज अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रद गणवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं उशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.बो. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsnl.net

फोन अने फेक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : भारती २. दवे (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	નારાયણ દેસાઈ 4
તંત્રીસ્થાનેથી	કવિ શ્રી ચિનુ મોદીને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ • યોગેશ જોષી 8
કવિતા	બાવો • સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર 14, માનસપતક • હર્ષદ ત્રિવેદી 15
વાર્તા	સોલિડ સેતુ • સુમન શાહ 19
ચરિત્ર નિબંધ	લાગણીસભર સલામ • તારિણીબહેન દેસાઈ 31
શતાબ્દીવંદના	'લોહીનું ટીપું'માં વાર્તા-આવરણની સમગ્રતા... • રાધેશ્યામ શર્મા 35
ભારતીય સાહિત્ય	રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ • ધીરુ પરીખ 38
શ્રદ્ધાંજલિ	કવિ શ્રી આદિલ મન્સૂરીની વિદાય • યોગેશ જોષી 48
સમીક્ષા/ગંથાવલોકન	'હું' દ્વારા સ્વયંનો ઉઘાડ • હરીશ વટાવવાળા 55, આલોચક • ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ) 59
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ 62
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 65
ઠાણચિત્ર	સાક્ષરસૃષ્ટિ : નિર્મિશની નજરે • નિર્મિશ ઠાકર 67
'પરબ' વાર્ષિક સૂચિ : ૨૦૦૮	ઊર્મિલા ઠાકર 69
આ અંકના લેખકો	68
આવરણચિત્ર	શૈલજા પટેલ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

આ પત્ર તમારા હાથમાં આવશે ત્યારે તમારામાંથી ઘણા સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા જવાની મનથી તૈયારી કરતા હશે. દર બે વર્ષે એક વાર ભરાતું જ્ઞાનસત્ર પરિષદની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાંનું એક છે. એને સફળ કરવાની ચાવી આપણા સૌના હાથમાં છે. આપણા ઉત્સાહ, અનુભવ, સ્વાધ્યાય અને પરિશ્રમ વડે આપણે જ્ઞાનસત્રને સાચા અર્થમાં જ્ઞાનસત્ર બનાવીએ.

જ્ઞાન કાંઈ એકમાર્ગી રસ્તો નથી. એમાં માત્ર એક આપે અને બીજો લે, એમ થતું નથી. જ્ઞાન આપનાર ગુરુ પણ શિષ્ય સાથે નિરંતર મેળવતો જતો હોય છે. જ્ઞાનસત્રમાં કેટલાક અનુભવી અને ઘડાયેલા સાહિત્યકારો આવશે તથા કેટલાક સાહિત્યમાં નવોસવો રસ લેનારા તાજા અને તરવરિયા રસિયાઓ આવશે. બંને એકબીજા પાસેથી મેળવશે, એકબીજામાં હળશે-મળશે અને સમૃદ્ધ થશે.

પરિષદમાં જ્યારે જ્ઞાનસત્રની જુદી જુદી બેઠકોમાં સાહિત્યનાં વિવિધ પાસાંઓની રજૂઆત કરનાર વ્યક્તિઓનાં નામો વિચારાતાં હતાં, ત્યારે એટલી ઝડપથી નામો સૂચવાતાં ગયાં અને સ્વીકારાતાં ગયાં કે એની ઉપરથી મારા જેવા નવાગંતુકોને લાગતું હતું કે સભામાં ઉપસ્થિત લોકો આને અંગે પહેલેથી વિગતવાર વિચાર કરીને આવ્યા હશે, કાં આમ નામો સૂચવવાનું એટલું બધું રૂઢ થઈ ગયું હશે કે આ સત્ર સાવ સફળ બની ગયું હશે. મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠકમાં સભ્યો સૂચિત વિષયો અંગે પૂર્વવિચારણા કરી આવે એ ઇષ્ટ છે જ, પણ એમાં બીજા સભ્યોનાં સૂચનો અંગે મન ખુલ્લું રહે એ જરૂરી છે. બીજી બાજુ આ પ્રક્રિયા સાવ યંત્રવત્ ન બની જાય અને દરેક નિર્ણય કરતી વખતે તાજગી જળવાઈ રહે એ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

જ્ઞાનસત્રમાં તરુણોની હાજરી વરસોવરસ વધવા લાગી છે. એ ખુશીની વાત છે. માત્ર ભાષાઓના કે સમાજવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓ જ નહીં પણ ઇતર વિજ્ઞાનો, વાણિજ્ય ઇજનેરી વગેરે વિષયોના વિદ્યાર્થીઓ પણ સાહિત્યમાં રસ લેતા થાય એ બધી રીતે સારું છે. વિદ્યાના વિષયવાર ભાગલા કરવાથી એક એક વિષયમાં ઊંડા ઊતરવાનો અવસર મળે છે એ સારું, પણ કોઈ પણ વિષય પરત્વે એકાગ્રતા સાધતી વખતે જ્ઞાનની સમગ્રતા ન ભુલાવી જોઈએ. વળી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તો એવું છે કે જે માણસની ભાવનાઓને વિકસાવે છે. એ લાભમાંથી કોઈ પણ વિદ્યાશાખાનો વિદ્યાર્થી વંચિત ન રહેવો જોઈએ. આમ જુદા જુદા વિષયોના વિદ્યાર્થીઓ પણ સાહિત્ય અંગેનાં પર્વોમાં હાજરી આપે એ તે વિદ્યાર્થીઓને સારુ લાભદાયક છે અને નિરનિરાણા વિષયોના અભ્યાસુઓ સાહિત્યની ચર્ચામાં ભળે તો એનાથી સાહિત્યને પણ વિશાળ પીઠિકા મળે. જ્ઞાનસત્રમાં આવનાર વિદ્યાર્થીઓ માત્ર કુતૂહલથી જ ન આવે એ ઇચ્છવા જોગ છે. કુતૂહલથી આરંભેલી યાત્રા જિજ્ઞાસા, શોધ, રસ અને ઉપલબ્ધિમાં પરિણમે તો વિદ્યાર્થીઓનું આ સત્રમાં આવેલું લેખે લાગશે. જ્ઞાનસત્રની વિવિધ બેઠકો તો આયોજનપૂર્વક ગોઠવાઈ જ છે. એટલે એમાંથી કોઈ પણ બેઠક જે તરુણો નહીં ચૂકે તેમને જ્ઞાનસત્રનો વધુમાં વધુ લાભ મળશે. પણ એ બેઠકોની બહાર અવિધિસરની

વાતચીતોમાં, ચાપાણી કે ભોજન વખતે, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના સન્માન વખતે કેટલીક વાર ઔપચારિક ભાષણો કરતાં પણ ઘણું વધારે જાણવા સમજવાનું મળે છે, એ ભુલાવું ન જોઈએ. આપણા વડવાઓ સત્સંગતિનો મહિમા ગાતાં થાકતા નહોતા, તે આ કારણે. જ્ઞાનસત્રમાં નવા આવનાર તરુણોએ ઘડાયેલા અને અનુભવી સાહિત્યકારોની સત્સંગતિની એક પણ ક્ષણ ચૂકવા જેવી નથી. એ સાચું કે આખા સત્રમાં આખો વખત સત્સંગતિનો ધોધ જ વહેતો રહેશે એવો કોઈ દાવો ન કરી શકે. પણ એટલે જે વિદ્યાર્થી વધુમાં વધુ સજગ રહીને હર પળે જ્ઞાનકણ ઝીલવા તત્પર રહેશે તેને કદાચ સાવ અણધાર્યાં ખૂણામાંથી અને અનપેક્ષિત ક્ષણોમાં ઝબકારાની માફક ‘કાંઈક ને કાંઈક’ મળી રહે. આપણને જે વાત મળી હોય તેની કદર કરવાનું ચૂકવું નહીં, પણ તેમ કરવા જતાં ખોટી ચાપલૂસી ન કરીએ તેની પણ કાળજી રાખવી.

જ્ઞાનસત્રમાં આવનાર કેટલાક જાણીતા અને કેટલાક ઓછા જાણીતા એવા સાહિત્યકારો અમને સફળ કરવામાં ઘણીબધી રીતે મદદ કરી શકે. જે પૂર્વનિયુક્ત વક્તાઓ છે એ તો પોતાના વિષયોની સારી એવી તૈયારી કરીને આવેલા હશે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય. વિષય ગમે તેટલો જાણીતો હોય, અથવા અંતઃસ્ફુરણથી પ્રગટ થાય એવો હોય તો પણ જો રજૂઆત કરતાં પહેલાં એને અંગે વ્યવસ્થિત ચિંતન કર્યું હોય તો રજૂઆત વધુ અસરકારી થાય છે, એ સામાન્ય અનુભવ છે. વળી આપણા સાહિત્યકારોની કામગીરી પોતાનાં ભાષણ આપી દેવાથી પૂરી થતી નથી, કદાચ ત્યારથી જ એ શરૂ થાય છે, એમ ન કહેવાય ? એમના ભાષણના પ્રતિભાવો, એનાં વખાણ અને એની ટીકાઓ તથા એણે જગાવેલા વિવાદો પણ એ વિષય અંગેના જ્ઞાનને વધુ ખોલવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે, એ વાત તો તેઓ જાણતા જ હશે. પરંતુ જ્ઞાનસત્રમાં એમણે ગાળેલો બીજો સમય પણ ખૂબ લાભકારી હોય છે. મારા નાનપણમાં ચક્રવર્તી રાજા ગોપાલાચારીએ શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ તેને અંગે એક વાત કરેલી. તે મને હજી સુધી યાદ છે. તેમણે કહેલું “શિક્ષક સાથેની દરેક ક્ષણ શિક્ષણપ્રદ હોવી જોઈએ.” આ વાત સાહિત્યકારોને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. અને આપણા સાહિત્યકારોમાં ઘણાબધા તો શિક્ષકો કે પ્રાધ્યાપકો જ છે ને ? એટલે આ વાત એમને બેવડી લાગુ પડે છે. જ્ઞાનસત્રમાં આવનાર દરેક વક્તા, પછી એ પહેલેથી નક્કી કરેલા વક્તા હોય અથવા ચર્ચામાં ભળતા બીજા કોઈ હોય, દરેક જો એ બાબતનું ધ્યાન રાખશે કે એમની બધી ચર્ચાઓ, વાદવિવાદો, રમૂજો – ઠેકડીઓ, પ્રહારો અને વળતા પ્રહારો અનેક સાવ અજાણ્યા પણ ઉત્સુક કાન આતુરતાથી સાંભળી રહ્યા છે. અને એમની દરેકે દરેક ચર્ચાને અનેક નવી ઊઘડતી આંખો કુતૂહલ અને અહોભાવથી જોઈ રહી છે, તો એ વાતનું ભાન જ કદાચ જ્ઞાનસત્રને વધુ જ્ઞાનપ્રદ બનાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

જ્ઞાનસત્ર દક્ષિણ ગુજરાતના કીમ ગામમાં ભરાઈ રહ્યું છે. ગુજરાતની સહકારી પ્રવૃત્તિ સાથે જેમનું નામ અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલું છે તેવા સ્વ. પ્રમોદભાઈ ક. દેસાઈનું આ કાર્યક્ષેત્ર છે. કીમના યુવાન કાર્યકરો, પરસ્પર સહકારપૂર્વક, જ્ઞાનસત્રને સફળ બનાવવાની તૈયારીમાં લાગી ગયા છે. જ્ઞાનસત્રને સર્વાંગસુંદર બનાવવામાં એમનો પણ ભાગ હશે. ઘણાં સમ્મેલનોની સફળતા-અસફળતા તો એના આતિથ્ય પરથી જ મપાતી હોય છે. આ વખતની મહેમાનગતિમાં આગતાસ્વાગતા, ખાણી-પીણી, સ્થાનિક નિવાસ-પ્રવાસની વ્યવસ્થા ઉપરાંત

સત્રની એક બેઠક યજમાન સંસ્થાના આયોજન મુજબ ગોઠવાય એમ વિચારાયું છે એટલી વધારેની જવાબદારી યજમાન સંસ્થાએ ઉત્સાહપૂર્વક માગી લીધી છે અને સાહિત્ય પરિષદે ખુશી ખુશીથી એ વિચારને વધાવી લીધો છે. સાહિત્ય પરિષદનાં ઘણાં આયોજનોમાં મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો ઉપરાંત ગુજરાતના ખૂણેખૂણાના સાહિત્યપ્રેમીઓ પણ ભલે અહીં કાર્યક્રમો થોડાને બદલે ઘણા લોકોના બની રહે. એ વિચાર એક બેઠકનું આયોજન યજમાન સંસ્થાને સોંપવા પાછળ છે. આયોજનમાં ભાગ લેનાર જેટલા લોકો વધે એટલી આયોજનની ભૂમિકા વિસ્તૃત બને. સહભાગિતા એ મૂક શ્રોતા બનવા કરતાં ઘણો વધારે આનંદ આપે છે, એટલું જ નહીં પણ તે સહભાગીઓને ઊંડી તાલીમ પણ આપે છે.

ત્રણ દિવસના આખા કાર્યક્રમથી જે વાતાવરણ સર્જાશે એ સૌથી વધારે જ્ઞાનપ્રદ બની શકે. જૂના મિત્રો એકબીજાને મળશે. નવા નવા લોકો સાથે ઓળખાણ થશે. વાતાવરણ જેટલું મૈત્રીપૂર્ણ સર્જાશે તેટલું એકબીજાને ઊંચે ચડાવનાર બનશે. જીવન પ્રત્યે જોવાનો આપણો અભિગમ જેટલો વિધાયક કે સકારાત્મક હશે તેટલું વાતાવરણ મૈત્રીપૂર્ણ બનશે. વિધાયક અભિગમ આપણને પ્રવાસનો થાક ઉતારવામાં, વ્યવસ્થામાં જો કે જે કાંઈ ખોડખાંપણ રહી ગઈ હોય તો તેને દરગુજર કરવામાં, મતભેદોમાં તીખાશ આવી ગઈ હોય તો તેનોયે સ્વાદ માણવામાં મદદ કરશે. હાસ્ય-વિનોદ, સંગીત અને અન્ય સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો આ વાતાવરણ બનાવવામાં સહાયક નીવડશે. વળી આપણે જો ઓછામાં ઓછા આ ત્રણ દિવસ પૂરતું અર્નિદાવ્રત પાળવાનો પ્રયાસ કરીશું તો જ્ઞાનસત્રને સફળ કરવામાં આપણા તરફે એ કદાચ સૌથી મોટો ફાળો બનશે. અર્નિદાવ્રત આપણે ધારીએ છીએ એટલું અઘરું નથી. કોઈની કોઈ વાણી કે વિચાર કે વર્તુણૂક આપણાં વિચાર-વર્તણૂકથી અલગ હોય તો એટલાથી જ સામેનાને ખોટા માની લેવાની જરૂર નથી. કદાચ એની વાત પણ સાચી હોય અથવા સત્ય ક્યાંક ત્રીજે જ ઠેકાણે પણ હોય. આ બાબત કરવા જેવું હોય તો માત્ર એટલું જ છે કે કોઈની પીઠ પાછળ ન બોલવું. એમ કરવાને જ નિંદા કે કૂચલી કહે છે. ‘સત્યમ્ બ્રૂયાત્, પ્રિયમ્ બ્રૂયાત્, ન બ્રૂયાત સત્યમપિ અપ્રિયમ્’નો સિદ્ધાંત વહેવાર-ડાહ્યાનો છે. આદર્શ અને વહેવાર બંનેને જાળવવાનો સતત યત્ન કરનાર ગાંધીજીનો વિચાર આ બાબત જરા જુદો હતો. તેઓ કહેતા કે અપ્રિય સત્ય પણ સામા માણસ આગળ કહી શકાય. એની શરત માત્ર એટલી જ છે કે એ સત્ય મનમાં કડવાશ રાખ્યા વિના કહેવાયું જોઈએ. કડવાશ વિના કહેવાયલું સત્ય પ્રેમથી ભરેલું હશે અને તેથી જ તે મધુર પણ બની રહેશે.

સાહિત્યકારોના આવા મિલન પ્રસંગે પારસ્પરિકાના પ્રશ્નો પણ ઊભા થઈ શકે. સહેજે આપણને તે ટાણે એવા લોકો સામે મળી જાય કે જેને વિષે આપણા મનમાં એવી લાગણી હોય કે આ વ્યક્તિને અમુક પુરસ્કાર કે અમુક હોદ્દો મળ્યો તે યોગ્ય નહોતો. વળી મનના ઊંડાણમાં કદાચ આપણને એમ પણ ભાસતું હોય કે આ પુરસ્કાર કે હોદ્દા સારુ તો હું જ વધુ યોગ્ય હતો કે હતી. કેટલીક વાર આવી લાગણી થવી એ સ્વાભાવિક છે, એમ હું સ્વીકારું છું. પણ એ લાગણી આપણે સારુ કલ્યાણકારી નથી. એ કદાચ તમે સ્વીકારશો. એ આપણને બાળે છે. આપણા શરીર અને મન બંનેને એ નુકસાન કરે છે. એ પુરસ્કાર કે એ હોદ્દાની ક્ષુલ્લકતા કે ક્ષણભંગુરતા વિષે વિચાર કરીશું તો સાચા અર્થમાં ‘ત્યાગીને

ભોગવવા'નો આનંદ માણી શકીશું. હું એ બાબત સભાન છું કે મને પણ કેટલાક પુસ્તકારો કે હોદ્દાઓ મળ્યા છે. એને લીધે ઉપરોક્ત વાત કહેવાનો મારો નૈતિક અધિકાર ઘટે છે તેથી મને અલગ રાખીને ઉપરની વાતમાં જેટલું તમને યોગ્ય લાગે તેટલું જ સ્વીકારવા વિનંતી છે.

આ પત્રમાં મારે જે કહેવું છે તેનો લબ્ધેલુવાળ (સારાંશ) એટલો જ છે કે ચાલો, આપણે સૌ સાથે મળીને કીમના જ્ઞાનસત્રને વધુ જ્ઞાનદાયી, સ્ફૂર્તિદાયી અને આનંદદાયી બનાવીએ.

નારાયણ દેસાઈ

પ્રકીર્ણ

દીકરી મારી દોસ્ત : નીલમ દોશી, ૨૦૦૮, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૨૧૨, રૂ. ૧૭૦/- **સ્વપ્નની શોધમાં :** એ. સી. શાહ, ભાવાનુવાદ : જિતેન્દ્ર શાહ, ૨૦૦૮, ડૉ. એ. સી. શાહ, સી/૧-૨, લોઈડ્સ ગાર્ડન, પ્રભાદેવી, મુંબઈ-૨૫, પૃ. ૮+૧૭૮, રૂ. ૭૫/- **સોનું સાંપડે સ્મિતમાં, હસતાં હીરા જડે, માણેક મળે મલકતાં :** ત્રણેય પુસ્તકના લેખક : નશીર ઇસમાઈલી, ત્રણેય પુસ્તકની પ્રકાશનસાલ : ૨૦૦૮, ત્રણેય પુસ્તકના પ્રકાશક : હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રણેય પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા : ૮+૧૪૮, દરેક પુસ્તકની કિં. રૂ. ૬૫/- **યાજ્ઞક્ય-સુધાસાર :** સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૦૮, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૪૪, રૂ. ૮૦/- **ઉમિયાશંકર અથણી ઇતિહાસવિદ સાહિત્યકાર :** સંકલન : હરેશ ધોળકિયા, ૨૦૦૮, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ, ભૂજ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૨૫/- **ઉપાધ્યાયજીશ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત જ્ઞાનસાગર :** સંપા. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ તથા માલતી શાહ, ૨૦૦૭, શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૨૨૦, રૂ. ૨૦૦/- **અસ્મિતાપર્વ વાકુધારા ૧થી ૧૦ :** વાકુધારા ૧થી ૧૦ના મુખ્ય સંપાદક : હર્ષદ ત્રિવેદી, સહાયકો : બિન્દુ ભટ્ટ, નરેશ શુક્લ, દીપક પંડ્યા, વાકુધારા ૧થી ૧૦, પ્રકાશનવર્ષ : ૨૦૦૮, દરેકના પ્રકાશક : આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ, જૂનાગઢ, પૃ.સંખ્યા : વાકુધારા ૧ની ૧૦+૧૭૩, ૨ની ૧૦+૨૭૨, ૩ની ૧૦+૧૮૬, ૪ની ૧૦+૨૦૭, ૫ની ૧૦+૧૩૩, ૬ની ૧૦+૧૮૮, ૭ની ૧૦+૨૨૭, ૮ની ૧૦+૧૮૫, ૯ની ૧૦+૨૬૮, ૧૦ની ૧૦+૨૬૮, કિં. વાકુધારા ૧થી ૧૦ રૂ. ૧૧૦૦/-

તંત્રીસ્થાનેથી...

કવિ શ્રી ચિનુ મોદીને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

કવિ શ્રી ચિનુ મોદીને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ એનાયત થયો એથી સહુ કવિતાપ્રેમીઓ જ નહિ, સાક્ષાત કવિતાય પ્રસન્ન થઈ હશે. તા. ૧૪-૧૦-૨૦૦૮ના રોજ ગિરિતળેટીમાં 'રૂપાયતન' ખાતે શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે ચિનુ મોદીને આ એવોર્ડ એનાયત થયો. હું ભણતો ત્યારે, સાતમા દાયકાની શરૂઆતમાં, ચિનુ મોદીને મળવા એમની કોલેજમાં ગયો હતો. વાતવાતમાં મારાથી બોલાઈ ગયું, મને ગઝલના છંદો આવડતા હોત તો હું ગઝલ લખતો હોત. બસ, સ્ટાફરૂમના એક ખૂણામાં ખુરશી લઈ જઈ અમે બેઠા. ને ગઝલના છંદો શીખવવાનું શરૂ. બ્લેકબોર્ડના બદલે મારી નોટબુક. કવિતા તથા છંદની કેળવણીનું એમનું આ કામ સતત ચાલતું રહ્યું છે. એ માટે વર્ગખંડની જરૂર નહિ. ફૂટપાથ પર ચાની કીટલીની

પાટલી ઉપર પણ આ કામ ચાલે. એમનો ઉત્સાહ હજીયે જરીકે ઓસર્યો નથી. સારી પંક્તિ કાને પડતાં જ હજીયે એટલા જ ઉત્સાહથી તેઓ બોલી ઊઠે - 'વાહ,' 'વાહ, કયા બાત હૈ.' નવોદિતોને હજીયે એટલા જ ઉત્સાહથી છંદ શીખવે તથા સર્જકતા સંકોરીને ઘડે.

શ્રી મોદીને ગદ્ય તથા લયની લીલા એમનાં નાનો જીજ્ઞાસુ તથા બાપુજી પાસેથી શી મળેલાં. અમદાવાદની 'નવચેતન' હાઈસ્કૂલમાં સારા શિક્ષકો મળ્યા. 'કુમાર' મુ. બચુભાઈ રાવત દ્વારા ચાલતી બુધસભા મળતાં તો જાણે લોટરી લાગી. હસમુખ પાઠક, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, પિનાકિન ઠાકોર, નલિન રાવળ, લાભશંકર હર મોદી, રતિલાલ જોગી જેવા કવિઓનો પરિચય થયો. 'બુધસભા'માં તેઓ દોલય તથા કાવ્યકસબ આત્મસાત્ થયા. સર્જનના પ્રારંભના દાયકામાં આમ પરંપરાગત કાવ્યાનુભૂતિઓનો સાક્ષાત્કાર થયો. તો, 'રે' મઠમાં આધુનિકતા તેમજ પ્રયોગોને તો જાણે પિયાલી ભરી ભરીને પીધાં. પરંપરા પચાવેલી અને છંદો પાકા કરેલા એનો લાભ એમની કવિતાને સતત મળતો રહ્યો છે. આનો લાભ એમનાં અ-છાંદસ તથા અન્ય પ્રયોગાત્મક કાવ્યો ઉપરાંત એમનાં નાટકો, ટૂંકી વાર્તાઓ તથા નવલકથાને પણ મળ્યો છે. શબ્દમાં છુપાયેલા લયની લીલા એમને સહજ છે. કંદોઈ ઓળમાં પેઠેલ કીડીની પેઠે એમણે મોં ભાંગી જાય ને ડાયાબિટીસ થઈ જાય એટલું જાતજાતનું ગળ્યું ખાધું છે ને આંખમાંથી - નાકમાંથી પાણી ચાલ્યાં જાય એટલું તીખું ય ખાધું છે. પણ આ બધું શરૂ શરૂમાં. પછી, ચિનુ મોદીએ 'સર્જકની આંતરકથા'ની કેફિયતમાં નોંધ્યું છે તેમ -

'હવે કીડી મોં ભાંગી જાય એટલું ગળ્યું પણ ન ખાય અને આંખે પાણી આવી જાય એવું તીખું પણ ન ખાય. અને ભૂખ લાગે ત્યારે જ ખાય. અને એ પણ પ્રમાણમાં - માત્રામાં.

મેટામોર્ફોસિસના પ્રોસેસથી કંદોઈ ઓળમાં પેઠેલી કીડીમાંથી ચિનુ મોદી

બની જાય... કવિતા લખતા ચિનુ મોદી.’

(સર્જકની આંતરકથા’, સં. ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૮૪, પૃ. ૨૦)

‘ચિનુ મોદીની કવિતાની ભૂખ હજી શમી નથી અને શમવાની પણ નથી. એમની કવિતા માટેની ભૂખને જાણે ચિર-ચૌવનનું વરદાન મળ્યું છે !

ચિનુ મોદી કહેતાં જ ‘ઇર્શાદ’ અને ‘ઇર્શાદ’ કહેતાં ગઝલના બાદશા’ તરત યાદ આવે —

**“પર્વતને નામે પથ્થર, દરિયાને નામે પાણી,
‘ઇર્શાદ’ આપણે તો ઈશ્વરને નામે વાણી.”**

આ કવિ ‘ક્યારેક કાચ સામે, ક્યારેક સાચ સામે’ ‘તલવાર તાણી તાણી’ થાકી જવાના નથી, ક્યારેય નહિ, દરિયાનાં મોજાંની જેમ તેઓ ખડક સાથે માથાં પછાડ્યા કરવાના છે. ઝેર જેવા ઝેરનેય જાણીજોઈને ચાખી જોનારા આ ગઝલકારની ખુમારી અને મિજાજ તો જુઓ —

**“ઠાઠ ભભકા એ જ છે ‘ઇર્શાદ’ના
ઘર બળે તો તાપી જોવું જોઈએ.”**

S

**“તૂટતા સંબંધ વચ્ચે જીવતા ‘ઇર્શાદ’ને
આપ ફાંસીનો હુકમ તો ઝટ બજાવું બાદશા’.”**

શક્યતાની ચાલચલગત શું બતાવું ? — કહેનાર આ ગઝલના બાદશા’ શ્વાસની લગામો ખેંચી શકે છે, આમ ભિખારી છે, પણ લાગણીના સિક્કા પડાવી શકે છે. તારકોની રમ્ય-ગહન ભાષા ઉકેલવા મથતા આ કવિ આંસુ દઈને નદીને ભરચક કરી શકે છે. આ કવિની ભીતર સતત ધૂમરાતી, ઘૂંટાતી વેદના કેવી છે ને કેવી રીતે પ્રગટે છે ? —

**“નથી ઊર્ધ્વમાં કે ધરામાં નથી,
નથી ક્યાંય મૂળ ને ખસાતું નથી.”**

S

**“હલેસાં લગાવે નિરંતર અને,
તસુભર મને એ સરકવા ન દે.”**

S

**“આપણા સંબંધના ઇતિહાસનો આ સાર છે.
પાણીની સમજણ નથી ને વ્યાજનો આકાર છે.”**

S

**“છિદ્રવાળા વ્યાજમાંથી શું વજન ઓછું કરું ?
જીવવાની વૃત્તિનો સહુથી વધારે ભાર છે.”**

S

**“અને હવે ડૂબવા તરવાનું માંડી વાળી
એક માછલી પાણી થઈ ગઈ છે.”**

S

**“તમે સંભાળીને નટવત્ કરો સંયત ગતિ
તમારી દોરીને મૂષકવત્ કાપે ક્ષણપતિ.”**

આ કવિનો ‘હું’ એમનાં કાવ્યોમાં કઈ રીતે પ્રગટ થાય છે એનાં થોડાં ઉદાહરણ જોઈએ —

**“મારા ઘરમાં હું શું છું ?
પથ્થરનું પારેવું છું.”**

S

“તટ ઉપર તૂટી પડેલું વ્યાજ છું”

S

“હું દિશા ચૂકેલ હોડીનો ફફડતો શઢ ફકત”

S

“મને ક્યાં ખબર : હું છું વ્હેતો પવન”

S

“હોડી છું, પણ કાગળની છું, પાણી સાથે વેર.”

S

**“અંધકારમાં અનિદ્ર નયનો ફેરવતો હું
વળગણી પર ભૂલથી રહી ગયેલાં લૂગડાં
જેમ**

ફરફરી રહ્યો છું.

અને અભરાઈએ ઊંધા વાળીને

મૂકેલાં વાસણોની જેમ

હું ખાલી થઈ ગયો છું.”

‘સમયસર નિખાલસ થવાતું નથી’ કહેનાર આ કવિની નિખાલસતા તથા ભીતરની સચ્ચાઈ નોંધપાત્ર છે. કારણ, આ કવિને ‘સ્વેજ અંદર ઊઘડનાર બારી’ મળી છે. આથી જ તેઓ ક્ષણ ક્ષણના દોષો કબૂલે છે —

**“આપણો વેવાર જૂઠો, આપણી સમજણ ગલત
લાગણીમય તોય છે તારી રમત, મારી રમત.”**

S

**“વાંઝિયા આ શબ્દના વસ્તારના ભારે ઋણી
ઠીક સચવાઈ ગયું તારું અસત, મારું અસત.”**

આ કવિ ‘શાખ વગરનાં વૃક્ષો વચ્ચે, વણનોંધાયા વાયુ પેટે’ ‘શાપિત વન’માં ઘૂમ્યા છે. અણુ કે પરમાણુના બંધારણની જેમ આ કવિ આંસુ તથા ઓસનું બંધારણ પણ જાણે છે. આ કવિને પાણીની પૂરી પરખ છે ને ઝાંઝવાં તરવાં પડે છે. આ કવિ કાળની લંબાતી મોં-ફાડમાં પહાડને તરતા જુએ છે. આ કવિ દ્વારા લેવાતા શ્વાસથી ઘાસ હિલ્લોળાય છે. આ કવિના બે થડકારા વચ્ચે પોલાદી પથ્થર છે. ફૂલો જો અકળાતાં ન હોય તો આ કવિ આંધળો વાયુ થઈ ભટક્યા કરવા ઝંખે છે. આ કવિને કવિતાની પાકી પરખ છે. ‘પર્વતને

નામે પથ્થર', 'કારણ', 'તો ?', 'મન વગર', 'ઝેર જાણી ચાખી જોવું જોઈએ', 'આપણો વ્હેવાર જૂઠો', 'લાગણીવશ હાથમાંથી જડભરત પાસો પડ્યો', 'આપણા સંબંધના ઇતિહાસનો આ સાર છે', 'શક્યતાની ચાલચલગત શું બતાવું બાદશા', 'વાયુથી ક્યારેય એ ડરતું નથી' જેવી ગઝલો, વિડંબનાસભર 'ઓચ્છવલાલ', બાળવાર્તાના લયમાં 'ફૂલાડી', 'કિંવદત્તિના પાણિયા', 'લોહનગર', 'શાપિત વન' જેવાં કાવ્યો; 'કેમ છો ?', 'વ્હાલા, તું હો', 'હું ને ઓચ્છવ' જેવાં ગીતો; 'વિ-નાયક' જેવાં દીર્ઘ છાંદસકાવ્યો; 'પિતાની પ્રથમ મૃત્યુતિથિએ', 'તળેટી', 'પજવણી', 'તને જોઈ કાંપ્યું વિહંગ જળનું, જાળ સરખું', 'નખી તળાવ પર પરોઢે', 'નવા ફ્લેટમાં પ્રથમ દિવસે', 'અજાણ્યા આ શહેરે' જેવાં સોનેટ / છાંદસકાવ્યો પણ આ કવિ પાસેથી સાંપડ્યા છે. 'ગુજરાતીમાં ખંડકાવ્ય' વિષય સાથે પીએચ.ડી. કર્યું એનો લાભ 'બાહુક'ને મળ્યો છે. 'બાહુક' થકી 'ખંડકાવ્ય'ને નવો વળાંક મળ્યો છે. જેમાં ભાવ પ્રમાણે છંદો તથા અછાંદસ પણ ઉપકારક નીવડે છે તથા નાટ્યલેખનનો કવિનો અનુભવ પણ આ કાવ્યને મદદરૂપ થયો છે.

આ કવિ 'તૂટતા સંબંધ વચ્ચે' જીવ્યા છે, ખુમારીથી જીવ્યા છે, દરવખત પટકાઈને બેઠા થયા છે. 'આ લબાચો લાગણીનો ક્યાં જઈ પધરાવવો ?' – એવો સવાલ એમને થાય છે, છતાં તેઓ રહે છે 'આંસુ નામે નગર'માં. આકાશમાં કે ધરતીમાં મૂળિયાં નહિ રોપાઈ શકવાની વેદના, વાયુ પેઠે ભટક્યા જ કરવાની પીડા એમનાં અનેક કાવ્યોમાં પ્રગટ થાય છે. આ પીડા, વેદના એ અંગત નહિ, પણ મનુષ્યની પીડા બની રહે છે. પવનની જેમ ભટક્યા કરતા આ કવિ પાસેથી ક્યારેક 'બેસી રહ્યો છું' – જેવી ગઝલ પણ મળે છે —

**“અવાજોના ઘૂઘવતા દરિયાની વચ્ચે
સતત મૌન પાળીને બેસી રહ્યો છું.”**

ખૂબ ખૂબ રઝળપાટ બાદ કવિ કેવી રીતે બેસી રહ્યા છે ? તો કે, નજર ઢાળી, પ્રશ્નો ખાળી, પલાંડી વાળી, મૌન પાળી તેમજ જાત ગાળી ! કવિતા માટે જાત ગાળી નાખનાર આ કવિ પાસે ઘણી મોટી રેન્જ છે. આથી એમની પાસેથી ક્યારેક શેમ્પેઈનની છોળ જેવાં, ક્યારેક મોગરાની સુગંધ જેવાં, ક્યારેક ઊછળતાં-વહેતાં ઝરણાં જેવાં તો ક્યારેક અવાવરું વાવનાં જળ જેવાં, ક્યારેક કૂવાનાં પાણી જેવાં તો ક્યારેક સમંદરનાં મોજાં જેવાં કાવ્યો મળતાં રહ્યાં છે ને મળતાં રહેશે.

'પિતાની પ્રથમ મૃત્યુતિથિએ' કાવ્ય નીચેની પંક્તિથી ઊઘડે છે —

**“તમે મારાથી કાં દૂરદૂર થતાં જાવ ? તમને
ધકેલે ધીમેથી સમય...”**

અને આ કાવ્ય કઈ પંક્તિ સાથે વિ-રમે છે ?! —

**“તમારાથી હુંયે દૂરદૂર થતો જાઉં, હળવે
મનેયે દે ધક્કો સમય...”**

સમયના ધક્કાની સામે શિખરિણી છંદ થકી ય 'ધક્કો' દેવામાં કવિ સફળ થયા છે, તો ઉઘાડની બીજી પંક્તિ અધવચ અટકાવી દઈને કવિ છંદની સાથે મૌનને આંસુની જેમ વહાવવામાં પણ સફળ થયા છે. (મુ. બચુભાઈ રાવતે અમથું નહોતું કહ્યું કે લાભશંકર

અને ચિનુએ છંદ છોડવા જોઈતા નહોતા.)

'સર્જકની આંતરકથા'માં ચિનુ મોદીએ એમની કેફિયત અનોખી રીતે રજૂ કરી છે — પોતાના કેમેરાથી પોતાને જોવા છે — શરૂમાં લાંગ શોટ્સથી, પછી મિડશોટ્સથી અને છેલ્લે ક્લોઝઅપ્સથી ! કેફિયતનું એમણે શીર્ષક આપ્યું છે — 'કંદોઈ ઓળમાં કીડી પેઠી'. કવિતામાં ક્યારેક ક્યારેક subjective બની જતા આ કવિએ જાણે પોતાને કેમેરા બનાવી દઈને objectively જાતને નિરખી છે. આ કેફિયતના છેલ્લા દૃશ્ય સાથે વિરમું —

ક્લોઝ-અપ : બાયફોકલ ગ્લાસ પહેરેલો એક ચહેરો — મારો ચહેરો.

મિડશોટ : અશ્વ. અશ્વારૂઢ થતો હું. લગામ વગરના આ અશ્વને હું એડી મારું છું. આગળના બે પગ ઊંચા કરી, તીવ્ર હેષા સાથે અશ્વ ગતિશીલ બને છે. હું અશ્વની કેશવાળી ઝાલી લઈ, અશ્વની કોટે વળગી જાઉં છું. અશ્વ ભયાનક વેગમાં દોડવા માંડે છે. આ ગામ, પેલે ગામ. હું જીવ બચાવવા અશ્વને વળગી રહેલો છું.

ઓડિયો : 'વાહ, ક્યા બાત હૈ' ટોળું.

'પહેલું ઇનામ આપો' ચાર ચુસ્ત ચહેરા.

'વાતચિંદ્રક દો.' એક ચશ્મેરી ચહેરો.

'વાહ, વાહ, બહોત ખૂબ. બહોત અચ્છે. ખૂબ સરસ લખો છો.' ટોળાના અવાજ.

લાંગ શોટ : અશ્વારૂઢ હું પરસેવે રેબઝેબ છું.

ઓડિયો : 'શાબાશ' — ટોળું.

ક્લોઝ-અપ : હું બહારું છું. કોઈ સાંભળતું નથી.

— યોગેશ જોષી

[ચિનુ મોદી : 'ઇર્શાદ' : જન્મ તા. ૩૦-૯-૧૯૩૯, જન્મ સ્થળ : વિજાપુર, વતન : કડી * એમ.એ., 'ખંડકાવ્ય' વિષય લઈને પીએચ.ડી., અધ્યાપન, ISROમાં થોડો સમય સ્ક્રિપ્ટ રાઈટર * કાવ્યગ્રંથ : 'વાતાયન' (૧૯૬૩), 'ક્ષણોના મહેલમાં' (૧૯૭૨), 'ઊર્ણનાભ' (૧૯૭૪), 'દર્પણની ગલીમાં' (૧૯૭૫), 'શાપિત વનમાં' (૧૯૭૬), 'દેશવટો' (૧૯૭૮), 'ઇર્શાદગઢ' (૧૯૭૯), 'અફવા' (૧૯૮૧), 'ઇનાયત' (૧૯૮૬), 'બાહુક' (૧૯૮૮), 'એ' (૧૯૮૮), 'સૈયર' (૨૦૦૦), 'શ્વેત સમુદ્રો' (૨૦૦૧), 'નકશાનાં નગર' (૨૦૦૧), 'પર્વતને નામે પથ્થર' (૨૦૦૧), 'હથેળી' (૨૦૦૩), 'કાલાખ્યાન' (૨૦૦૩), 'આઘાપાછા શ્વાસ' (૨૦૦૭), 'ઇર્શાદનામા' (ઉર્દૂ, ૨૦૦૭)]

બાવો | સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

(૧)

અનાદિ કાળથી હશે બાવાઓ ?
બાવાઓ અનંત કાળ સુધી રહેવાના ?
ખરેખરા બાવાઓ ?

(૨)

ધૂણી ધખાવી છે,
ધુમાડો બધું ધૂંધળું કરી મૂકે છે,
રાતમાં ડુંગરો પડ્યો છે ને ડુંગરામાં રાત પડી છે,
બાવો કાળી અલમસ્ત કાયા પર ધોળી રાખ ચોળીને બેઠો છે,
મચ્છરો, સાપ, વાઘ અને બાવાવાળી ઝાડીઓમાં.

કમંડળમાં પાણી છે.

દાંત વચ્ચે દાબેલી ચલમ ઝગારા મારે છે.

અંધારામાં બાવાની આંખો ઝગારા મારે છે.

હું આઘેથી દરશન કરી, કેળાંની લૂમ મૂકી, પાછો ગામમાં જાઉં છું.

(૩)

કોક ગામમાં જ જન્મ્યો હશેને, બાવો ?
કોક ગામમાં જ ઊછર્યો હશેને બાવો ?
કોક ગામમાં જ કાંક થયું હશેને, બાવાને ?
બાવાને કોક ગામમાં શું થયું હશે ?

(૪)

આ બાવાનું શું થશે ?

(૫)

બાવો તો બેઠો જ રહે છે, એકલો એકલો.
એકલા એકલા બેઠા રહેતા બાવા જ્યારે હશે જ નહીં
ત્યારે ગામનું શું થશે ?

(૬)

બાવો છે, કંઈ એનું કહેવાય નહીં.

બાવી યે હોય.

ચેલો કે ચેલા યે હોય.

ગનાનગોઠડી માંડી યે બેસે.

ખાવાનું માંગવા યે આવી પહોંચે અલમસ્ત, ગામમાં.

ઘરની વહુવારુ પાસે.

ગામ આખામાં હલચલ મચી જાય :

એક બાવો આવ્યો છે.

(૭)

મલાડના નવા મોલમાં જો બાવો દેખા દે,

મરેઠીમાં આલેક-આલેક પોકારતો,

ચીપિયા પછાડતો,

ધૂપદાનીમાંથી ગૂગળના ધુંવાડા કાઢતો,

તો ગફલતમાં પડતા નહીં, ગેલસપ્પાઓ,

એ બાવો નો'ય.

સાન્તાકલોસનો સગોવાલો હશે.

(૮)

તે, બા, બાવો ક્યાં જલમતો હસે ?

ને એ મરી જાય ?

મરીને બાવો ક્યાં જાય, એખલો એખલો ?

બાવો જંગલના અંધારામાં વાઘ સાથે વાતો કરે ?

સસલાભઈ સાથે ?

આપડે બોલાવીએ તો બાવો બોલે, હું બા ?

મારી સાથે બોલે - બાવો ?

- ના બોલે. લે, આ...

ચણીબોર ખા.

(૯)

ના, સંત નહીં, મહંત નહીં, બાપુ નહીં, ન પીર.

નર્યો બાવો.

મેં મારા ગામમાં એકે નર્યો બાવો ન દીઠો.

તેનું કારણ

મારી આંખો ? મારું ગામ ? કે બાવો પોતે ?

૨૦ જુલાઈ, ૨૦૦૮

લોસ એન્જેલસ

માનસપ્તક | હર્ષદ ત્રિવેદી

એક

ભવ્ય ઇતિહાસોને દાટે માનબાઈ !
શું લખાવે છે લલાટે માનબાઈ !
મંદિરે ઊભાં કે હાટે માનબાઈ ?
દાન દઈને નામ ખાટે માનબાઈ !
એકવચન કે બહુવચનની વાત ક્યાં ?
વ્યાકરણ આખું જ છાંટે માનબાઈ !
ફાગ, હોરી, ચૈતિ, ઠુમરી કાંઈ પણ -
દૂમકે, ઠેકે ને થાટે માનબાઈ !
રોજ બેસે પાટ પર લઈ રેવડી,
અપણઅપણોં જ બાંટે માનબાઈ !
ભાન ગુમાવી રહી આખી જમાત,
ભાંગરામાં ભાંગ વાટે માનબાઈ !
રામ જાણે માનબઈનાં મૂલ શાં ?
મરતબા ને માન સાટે માનબાઈ !^૬

બે

જાતમાં જાળાં કરે છે માનબાઈ,
રોજ સરવાળા કરે છે માનબાઈ !
પંથમાં થાવા પનોતાં માનબાઈ,
પીરને પાળા કરે છે માનબાઈ !
અવનવા ફતવા ફરે ચારેતરફ,
ફંડ ને ફાળા કરે છે માનબાઈ !
હર તણખલે નામની તકતી લખી,
મન મહી માળા કરે છે માનબાઈ !
પંડત્ર કેરા પાણિયારે પહોંચવા,
નળ-નદી-નાળાં કરે છે માનબાઈ !

^૬ અહીં માનબાઈ એ દંભ, સત્તા અને લોલુપતાનું પ્રતીક છે. 'માનબાઈ'માં એ પ્રકારના 'માનબાઈ'ઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

જેવડી ને જેટલી કૂચી મળે,
તેવડાં તાળાં કરે છે માનબાઈ !

એક કૂવે કોશ ચાલે સર્વના,
એ મુજબ થાળાં કરે છે માનબાઈ !

હો રખોપાં રામનાં તો શી ફિકર ?
કાં નરમ લાળાં કરે છે માનબાઈ ?

ત્રણ

કોઈ હોવે ને તો હોવે માનબાઈ !
અન્યની આંખે જ જોવે માનબાઈ !

વીજનો ચમકાર પહેલાં ગોઠવે,
ને પછી મોતી પરોવે માનબાઈ !

કોણ ખેડે, કોણ વાવે શી ખબર ?
કોઈના ખેતરને ટોવે માનબાઈ !

રોજ ઉજવણું ઉછીના અર્થનું,
રાતભર રહ્નહતું રોવે માનબાઈ !

ક્યાંક ઊમટે આંસુની ઘેલી નદી
તો તરત જઈ આંખ લહોવે માનબાઈ !

રામકૂડાળે ખચાખચ ભીડમાં,
ખોજ કરતાવેંત ખોવે માનબાઈ !

ચાર

રાત આવ્યે રત થયાં છે માનબાઈ,
ને પછી શતશત થયાં છે માનબાઈ !

સાવ ખુલ્લો ખત થયાં છે માનબાઈ,
એમ સારસ્વત થયાં છે માનબાઈ !

લોક માટે લત થયાં છે માનબાઈ,
અવનવી બાબત થયાં છે માનબાઈ !

ગર્વ એવો કે ગગન ઓછું પડે,
નાક રગડી નત થયાં છે માનબાઈ !

લાભ જોતાવેત લોટી જાય પણ -
 ક્યાંક તો ઉદ્ધત થયાં છે માનબાઈ !
 ઠોકશાહીના ફરેબી ખ્વાબમાં,
 માનભૈનો મત થયાં છે માનબાઈ !
 હા મહીં હાજર રહ્યાં છે માનબાઈ,
 ના કદી પણ ગત થયાં છે માનબાઈ !

પાંચ

પારકે ભાણે છે લાડુ માનબાઈ,
 ને ચડાવે છે સપાડું માનબાઈ !
 ક્યાંક ખોંચ્યું દૂર ગાડું માનબાઈ,
 ને હજી પકડ્યું છે નાડું ? માનબાઈ !
 આ તમારાં ત્રાજવાં ને કાટલાં,
 જો કહો તો ફોડ પાડું માનબાઈ !
 તાર ઝીણો હોય તો વસ્ત્રો બને,
 કોકડું કાઢો ન જાડું માનબાઈ !
 અહીં ઊભા મારા, તમારા, આપણા,
 ભેદ ચોખ્ખોચક્ર બતાડું માનબાઈ ?
 આ અરીસો છે ને પાણો સાફ છે,
 જોઈ લો રૂપાળું ચાડું માનબાઈ !
 આપનો ઢસડાય પાલવ ધૂળમાં,
 કોઈનું પકડો ન કાંડું માનબાઈ !

છ

સર્વ વ્યાકુળનો વિસામો માનબાઈ,
 ધર્મશાળામાં જ ધામો માનબાઈ !
 એક ઘર જો હોય, સરનામું મળે;
 આપ તો છો ઠામઠામો માનબાઈ !
 હા કહો તો અબઘડી વાંચી દઉં,
 એક કાગળ છે નનામો માનબાઈ !

કોણ રા'ને ક્હે કે અંગે કેં નથી !
 હર કોઈને દેખાય જામો માનબાઈ !
 થાય ઉપલે માળ મુજરો કોક દી,
 તો તમે પણ દિલને થામો માનબાઈ !
 કેંક પરહરવું પડે છે સૌ પ્રથમ,
 એ પછીથી કેંક પામો માનબાઈ !
 હાથ જમણાની ખબર ડાબે ન હો,
 આપઢંઢેરો નકામો માનબાઈ !
 જીવતર આખું લખી દીધે છતે,
 છે સમય સામો ને સામો માનબાઈ !

સાત

એક જાગરિયો ને બીજાં માનબાઈ,
 રાંધણી છઠનાં જડેલાં માનબાઈ !
 નાણિયેરી છે નદીકાંઠે ઊગી,
 શ્રીફળો ઘરમાં નખવતાં માનબાઈ !
 જાનમાં તો કોઈ પણ જાણે નહીં,
 આમ વરની ફોઈ થાતાં માનબાઈ !
 રોજ કરવાની નિરીક્ષા ગામની,
 ચોક વચ્ચે જઈને ઊભાં માનબાઈ !
 લ્યો ગયો, આખો વહીવંચો ગયો,
 ચોરના જામીન પાછાં માનબાઈ !
 સૌ દગલબાજો ય જોતા રહી ગયા,
 એમ સચરાચર સિધાવ્યાં માનબાઈ !
 ગાઈ, શીખી, સાંભળીને જે ગયાં;
 એ ફરી પાછાં ન આવ્યાં માનબાઈ !

r

એ દિવસોમાં જેન્તીથી વાર્તાઓ ખાસ લખાતી નહોતી. ખોટકાઈ પડેલો. હંસાને પણ એની વાર્તાઓમાં કંઈ સાર નહોતો. એમ કે એમાં 'હું' 'હું' બહુ આવે છે. એણે સલાહ આપેલી : જાતનાં ને જાતનાં ચિતરામણ છોડો જેન્તી ! પારકાંનાં દુઃખદરદને વિષય બનાવો ! અડોશ-પડોશમાં જુઓ... છાપાં જુઓ... વગેરે બધું કહીને હંસાએ સાતમા બંગલાવાળાં વિધવા શારદાબેનનો કરુણ કિસ્સો કહેલો. હંસાની ટકોર પછી જેન્તીએ છાપાના એક બનાવને આધારે બાઘડની વાર્તા લખેલી. જેમાં બાઘડ કલીના સન્તાનનો બાપ થવા તત્પર થયો હોય છે - કશી લેવાદેવા નહોતી. તો પણ. જ્યારે શારદાબેનવાળી હંસાની વાતમાં ઊંધું બનતું હોય છે : એમનો દીકરો પ્રકાશ વિલાસને છૂટાછેડા આપી બધું છોડી ડીવોર્સી લીના જોડે રહેવા તો ચાલી જાય છે, પણ પછી એને ખબર પડે છે કે લીના તો પ્રેગનન્ટ છે ! ઝઘડો થાય છે : આયેમ નોટ રીસ્પોન્સિબલ... આઈ વોઝ ટૂ વોચફુલ... સામે લીના તાડૂકેલી : તો કોણ ? ફાઈન્ડ આઉટ ! પ્રકાશ રીમેરેજની ધરાર ના પાડતો હોય છે, વગેરે.

જોકે હંસાની તે વખતની વાત કરવાની રીત એકદમ સરસ હતી. જેન્તીને બહુ ગમી ગયેલી. ફૂલે : તને ભાષા બરાબર સૂઝે છે : હંસાને એણે પોરસાવેલી : હંસા, તું ય વાર્તા લખી શકે...

પણ પછી ઘણા દિવસો લગી કંઈ થયેલું નહીં. જેન્તીએ બાઘડ વિશે વધારે કંઈ જાણવાની દરકાર નહીં કરેલી. આ તરફ એવું બનેલું કે ધમકાવી-પટાવીને પ્રકાશ શારદાબેનને પોતાની જોડે રહેવા લઈ ગયેલો. એ ય એકલાં પડી ગયેલાં કેમકે વિલાસ છોકરાં લઈને બાપને ત્યાં ચાલી ગયેલી ને વિધવા જેઠાણી પોતાની દીકરીને ત્યાં. પ્રકાશ ફૂલે : લીના જોડે તને મમ્મી ફાવી જશે, તારાથી એકલાં ના રહેવાય : પણ તું પરણ્યો નથી તેનું શું : થશે, બધું થશે, ધીરજ રાખ...

સ્વભાવે હંસા ચોવટિયણ પણ એટલી જ વલુકડી. એટલે એની ચિન્તા વધી પડેલી. એટલે લગી કે શારદાબેનને ખાતર લીના-પ્રકાશને ત્યાં એની આવ-જા વધી ગયેલી. વાર્તારસેય ખરો. એવો બધો કે એક વાર વિલાસને ય એના બાપને ત્યાં મળી આવેલી.

એવામાં ને એવામાં ચોમાસું વીતી ગયું.

શ્રાદ્ધ ચાલે છે. સુવર્ણ તડકા તીખા થવા માંડ્યા છે.

વાત એમ છે કે આજે જેન્તીને બેનોની એક મંડળીએ વાર્તાપઠન માટે નોંતર્યો છે. નારી-ઉત્કર્ષ મંડળી. પણ જેન્તી પાસે તૈયાર વાર્તા એકે ય નથી. ખુલ્લા ભૂરા આકાશમાં ધીર ગતિએ ચકલું ફરહરે એમ એના મનના ઊંડાણે એક વાર્તા ફરકે છે ખરી. ગોઠવાયું એ રીતે કે સંચાલિકાબેન શોભનાબેન અને હંસા ભણવામાં જોડે હતાં. કાર્યક્રમ એમના ઘરે છે, રાતે.

જુઓ જેન્તી, મનમાં તો છે જ ને - જરા ગોઠવીને ફૂલી દેજોને. નહીંતર પછી

બાઘડવાળી... એ લોકોએ ક્યાં સાંભળી છે...

આવું કંઈ નક્કી કરતાં પહેલાં મને પૂછવું તો જોઈએને...

મને એમ કે જરા ઠીક રૂલે. જેન્તીની શ્રોતા હંસા તે કાં લગી ? ખરું કે નહીં ? જેન્તી મલકી પડે છે. સ્મિતથી હંસાની આંખોમાં જોઈ કહે છે : ઓકે...

નિયત સમયે શોભનાબેનના ઘરે બંને પહોંચ્યાં બેલનું બટન દાબ્યું ને દાખલ થતાં જોયું તો દસબાર બહેનો, થોડા પુરુષો - એટલે કે પતિઓ... સોફા પર ને ખુરશીઓમાં બધાં ગોઠવાઈને બેઠેલાં - સ્વાગત-આતુર.

આવો - આવો, રાહ જ જોતાં'તાં. પધારો. વેલ્કમ.

શોભનાબેન જેન્તી-હંસાને એક અલાયદા સોફામાં બેસાડે છે. સૌના ચહેરા પર એક જાતની સંસ્કારીતાભરી ખુશી હતી. કશા આત્મવિશ્વાસથી પણ પરિચયની ઉત્પાવળમાં લગભગ બદ્ધ - પણ જોડેજોડે બોલવા માંડે છે :

કેમ છો ? પહેલાં ક્યારેય મળ્યાં છીએ આપણે ? ...ટુ બી વેરી ફ્રેન્ક જેન્તીભાઈ, મેં તમારું કશું વાંચ્યું નથી... આ મારાં સાસુમા છે, મંગળાબેન. એમને આવી ઘરેલુ સભાઓ બહુ ગમે છે... હું રમણીક, મને સાહિત્યનો બહુ શોખ છે, જુવાનીમાં કવિતાઓ પણ કરેલી... આ સુધાબેન, ભૂદરભાઈ ફૂલોને તમે તમારી વહુ વિશે, એમને જોકસ બહુ આવડે છે, ટાઈમ હશે તો... આ મારી વાઈફ છે માધવી, ગઝલો સરસ ગાય છે... વરસો પર મેં તમને ટાઉનહોલમાં જોયેલા... ગયા માસની અમારી સભામાં -

સાયલન્સ પ્લીઝ સાયલન્સ : બધી કલબલને ચૂપ કરી દેતો શોભનાબેનનો આદેશ

છૂટ્યો :

પ્લીઝ, આપણે કાર્યક્રમ શરૂ કરીએ છીએ. પઠન પછી ચર્ચાઓ તો છે જ. મોડી રાત થઈ જશે. ઘણાંને ઊંઘના પ્રોબ્લેમ છે. જેન્તીભાઈ, વી વેલ્કમ યુ, પ્લીઝ સ્ટાર્ટ...

ઓકે કહીને જેન્તી શરીરને ટટ્ટાર કરતો શરૂ થાય છે. હંસા ત્યારે માત્ર એને જ જોતી હોય છે.

સૌનો ખૂબ ખૂબ આભાર. પહેલાં તો દિલગીરી વ્યક્ત કરું - વાર્તા તૈયાર નથી. મનમાં એક કાચીપાકી છે એ કહી બતાવું -

અરે પણ જેન્તી, પહેલાં પેલી તમારી બાઘડવાળી ફૂલોને, મજા પડશે બધાંને.

મતલબ કે તારે પણ ફૂલેલી છે - તારી પેલી શારદાબેનવાળી.

હા, એમના દીકરાની, પ્રકાશની.

પુરુષજાત કેટલી હરામી છે તેની, બરાબર - ?

બરાબર.

બંને ઝીણું હસતાં'તાં. કેમ તે સભાને સમજાતું નહોતું. ત્યાં જેન્તી શરૂ થાય છે : મિત્રો, તમે લોકો છપાયેલું વાંચો એ જુદું, લેખક જાતે વાંચી બતાવે એ ય જુદું. પણ લેખક કહી બતાવે એ તો સાવ જ જુદું. હું વાર્તા કહેવામાં માનું છું... વાર્તાનું નામ છે બાઘડની વાર્તા. બાઘડ ગામડાગામનો ગરીબ જુવાન. કલીનો પ્રેમી. કલીને સીઝરિયન કરવું પડે એવું હતું એટલે શહેરની ઈસ્પિતાલમાં લાવેલા. થનાર છોકરું કોનું -

વેઈટ જેન્તી; સોરી. મને એમ થાય છે કે શારદાબેનવાળી વાત હું તમારી વાર્તાની

સાથે ને સાથે જોડતી રહું. થોડું તમે ફૂલો, થોડું હું કહું - તમને વાંધો ના હોય તો -
હા પણ... ઓકે.

વચ્ચે વચ્ચે ટપશી પૂરવા જેવું થશે...

ભલે-ભલે.

એટલે પછી બન્યું એવું કે વારાફરતી જેન્તી-હંસાએ બાઘડ ને શારદાબેનનું બધું
બહુ જ સરસ રીતે કહી બતાવ્યું. એટલું તો સરસ કે સભા દંગ રહી ગઈ. એક ટુકડો
જેન્તી ફૂલે, એક હંસા. બરાબરના વારાફરતી ચાલેલા. રમઝટ મચી ગયેલી. વાર્તામાં છેલ્લે
બાઘડ પોપટ અને પ્રકાશ મૂષક બની જાય છે એ બધાંને બહુ ગમ્યું. દિવ્યાબેનને તો
બોલ્યાં પણ ખરાં : અરે મને તો ભૈ ખબર જ નહીં કે ઉંદર એટલે મૂષક... ટેસ પડી ગયો :
વાર્તા ફૂલેતી વખતે જેન્તી થોડો સંયમમાં હતો. એમ કે પોતે બાઘડ વિશે વધારે કંઈ તો
જાણતો નથી. થોડો કંટાળેલો લાગતો'તો. પણ હંસા તાનમાં હતી. એને એમ કે હવે તો
પોતે શારદાબેનની પૂરી કથની જાણે છે, પ્રકાશ-લીના વિશે ને છેલ્લે છેલ્લે વિલાસ વિશે
પણ ઘણું બધું જાણે છે. બોલી પણ ખરી : અત્યારે આટલું, ચર્ચા પછી વધારે.

વાર્તાકથન પૂરું થયું સમજી બધાં મરકમરક હસતાં'તાં. ડોકાં ફેરવી એકમેક સામું
જોતાં'તાં. શોભનાબેન સંચાલિકાની અદાથી, મારો આનન્દ વ્યક્ત કરું કહીને બોલ્યાં :

આ હંસાબેન - હંસા, મારી તો જૂની ફેન્ડ, ઝેવિયર્સમાં અમે સાથે હતાં; પણ અહીં
હંસાબેન - આપણને લોકોને ખબર નહોતી કે હંસાબેન પણ આટલાં સારાં વાર્તાકાર હશે.
સારું થયું - ગુડ ! આપણી દરેક સભા ડીફરન્ટલિ ડીફરન્ટ હોય છે. આજે આપણને બે-
બે વાર્તાકારોનો લાભ અને તે ય આ પ્રકારની - શું ફૂલે છે પેલું... જુગલબન્ધી; જુગલબન્ધીથી
મળ્યો. આપણી આ નારી-ઉત્કર્ષ મંડળી વાર્તાકાર-કપલ જેન્તી-હંસાને દૃઢપૂર્વક વધાવે છે -
હાર્ટફૂલી વધાવે છે : શાન્તિભાઈ બોલ્યા અને, હા હાર્ટફૂલી ફૂલેતાં સૌએ તાળીઓ
પાડી.

હવે..., રચનાને - બંને રચનાને - ચર્ચા માટે ખુલ્લી મૂકીએ...? ...કેવું ?

શોભનાબેન સમ્મતિ માટે જેન્તી-હંસા ભણી જોઈ રહ્યાં.

હા-હા, જરૂર, બરાબર છે : જેન્તી-હંસા એક્કી સાથે બોલ્યાં.

બરાબર ખરું પણ જેન્તીભાઈના મનમાં કાચીપાકી જે છે એ ક્યારે ?

એ પણ થશે એ પણ થશે, ધીરજ રાખો મહેન્દ્રભાઈ - કહીને શોભનાબેને ઇશારામાં
હથેળી લગીર ઊંચી કરી. એટલે તરત બે-ત્રણ બહેનો ઊઠીને રસોડા બાજુ ગઈ ને થોડી
જ વારમાં નાસ્તાની ટ્રે-ઓ લઈને પાછી ફરી. પીળા રંગની ટ્રે-ઓમાં ભૂરી કાચની પ્લેટો
હતી, ને પ્લેટોમાં બે-બે ઈંડલી - મોટી સાઈઝની - ગરમગરમ સાંભારમાં ડૂબેલી... ટ્રે-
ઓ ફરતી રહી અને ફટાફટ પ્લેટો સભાજનોની હથેળીઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ. જેન્તીએ નોંધ્યું,
કે ચમચી કે કાંટા જેવું સાધન અપાયું નહોતું. તો ય બધું જોતજોતાંમાં નાનકડા જમણવારમાં
ફેરવાઈ ગયું. સાંભારમાં ઈંડલી બધાં બોળે ન બોળે ને માં જરૂરથી વધારે ખોલી મોટાં
બટકાં ભરે. બચકારા સંભળાતા રહ્યા. ચવાચ ન ચવાચ ત્યાં તો ઈંડલીઓ ગળા વાટે પેટમાં...
એવામાં એક બેને સવાલને ખાતાં ખાતાં જ આકાર આપ્યો - એમની ચાલુ ઈંડલી એમના
હાથમાં અધર હતી :

હંસાબેન, મારો સવાલ તમને છે. શારદાબેનના દીકરા પ્રકાશને તમે દોષી ઠેરવો
છો, વિલાસથી છૂટો થઈ કાયમ માટે ચાલી ગયો ડીવોર્સી લીના જોડે રહેવા, મૂષક થઈ
ગયો, બરાબર ?

બરાબર.

મારો સવાલ એ છે કે એમાં એની કોઈ મજબૂરી - કમ્પલ્ઝન હશે કે નહીં ?

એક બીજાં બેન તરત બોલ્યાં કે વિલાસે એને હાચવ્યો ને હોય, બીજું શું ! ખૂણેથી
કોઈ ત્રીજું દબાયેલા અવાજે બોલ્યું : મને તો લીના પણ દોસી નથી લાગતી. સું ડીવોર્સીને
હક્ક નથી પ્રેમ કરવાનો ?

અને પછી તો ક્યાંથી કોણ બોલે છે એ નક્કી થાય એ પૂલેલાં - જાતભાતનું સંભળાવા
લાગ્યું :

ખરી વાત છે, લીનાની પણ કોઈ લાચારી હશે -

આમાં તો મને કોઈ પ્રોબ્લેમ જ નથી લાગતો. સવાલ ખાલી શારદાબેન પૂરતો છે -
અરે એમને પણ ગોઠી જશે -

હા વળી, સમયે બધું સરખું થઈ જ જતું હોય છે -

દુઃખનું ઓસડ દા'ડા - !

એમ તો આવા લફંગાથી વિલાસે ય છૂટી ! સુખી થશે.

ખરી વાત છે. આમે ય બાપને ઘેર શેનું દુઃખ ? એને ય મળી જવાનો કોઈ ડીવોર્સી -
ફેશ પણ મળે ! શું કામ નહીં - ? ને લગન કરવાં જ એવું થોડું છે - ?

હા, હવે તો મિત્રો તરીકે રહેવાય જ છે ને - લિવ-ઇન સ્ટાઇલમાં ...!

તો તો પછી પ્રકાશ ને લીનાએ પણ રીમેરેજની બબાલમાં શું કામ પડવું ...?

હંસાબેન, સોરી, પણ તમારી વાર્તામાં પ્રોબ્લેમ કશો છે જ નહીં - !

અરે પણ -

વેઈટ-વેઈટ - અચાનક જ શોભનાબેન બોલ્યાં :

આપણે બધાં આમ સ્વૈરવિહાર ના કરીએ. ઉત્તરો સાંભળતા જઈએ. ને થોડી
ડિસ્પ્લિન, એક પછી એક -

ના-ના, ભલેને શોભના, ભલેને પ્રશ્નો અભિપ્રાયો આમ જ રજૂ થાય. વાંધો નહીં :
હંસાએ તોડ કાઢ્યો.

એંએમ ?... ઓકે... ફૂલો, તમે શું ફૂલેતા'તા રમણીકભાઈ ?

હું એમ ફૂલેતો'તો કે વાર્તામાં પ્રોબ્લેમ નથી એમ નથી. પ્રકાશ અને લીના બંને ડીવોર્સી
છે. એટલે એમણે રીમેરેજ તો કરવાં જ જોઈએ. મારો મત સ્પષ્ટ છે. એ એમની સોસ્યલ
રીસ્પોન્સિબિલિટી ફૂલેવાય. જો ડીવોર્સી, તો રીમેરેજ !

હા પણ લીનાની પ્રોગ્નન્સીની જવાબદારી પ્રકાશ શી રીતે સ્વીકારે ?

ફૂલી દે કે એબોર્શન કરાવ... એમાં શું !

પણ પેલી હા થોડી પાડે ? એ સંજોગોમાં પ્રકાશને આવનારા સન્તાનના બાપ થવું
પડે, એળે કે બેળે.

અરે પણ, હાલ એ, લીનાની છે તે છોકરી ભાવનાનો બાપ કાં નથી ? બાપનો જ

રોલ કરે છે. પછી પણ એણે એ જ રોલ કરવાનો છે !

નાના ભરતભાઈ, રોલ-રોલમાં ફેર છે. સોડમાં ભરાવું હોય ત્યારનું જુદું, ને પછીનું જુદું. અમને સ્ત્રીઓને વધારે ખબર પડે - સૌરી !

એંબોર્શન ના કરાવવું હોય તો લીનાએ સોનોગ્રાફીથી જાણી લેવું જોઈએ. બેબી-બોય હોય પછી શું - ! ભાવનાને ભાઈ મળે, ને પ્રકાશને ગળે વાત કદાચ ઊતરી પણ જાય...

અત્યારલગીમાં શોભનાબેનના વર અરવિન્દભાઈ કશું બોલ્યા નહોતા. એમણે કહ્યું : હું આ મુદ્દે તમને બધાંને પૂછું છું - સભા સમગ્રને.

અરે અરવિન્દભાઈ, કેવું પૂછો છો કરતાં બધાં ખડખડાટ હસવા મંડ્યાં. નકારમાં ડોકાં હલાવવા લાગ્યાં - નથી ખબર નથી ખબર...

ત્યાં કોઈ બબડ્યું કે ડીએનએ ના કરાવાય -

અલી આશા, જાણે છે ડીએનએ થાય ક્યારે. વગર સમજ્યે શું ઝુકાવે છે...!

આ બધા દરમ્યાન જેન્તી પોતાની ઈડલી પૂરી કરી શકેલો નહીં. કેમકે દરેકને સાંભળતી વખતે ખાતાં દરેક વાર અટકી જવાતું. એના મનમાં નોંધાતું. કે પ્રશ્નો આવતા'તા પણ બાઘડ કે કલી અંગે કોઈને કંઈ થતું નથી, કેવાં છે બધાં...

મધપૂડો છંછેડાયો હોય ને મધમાખો મંડરાયા કરે એમ સભામાં વિચારો આમથી તેમ ને તેમથી આમ દોડ્યા કરતા'તા.

તમને કહું અરવિન્દભાઈ, મને જુદું મૂંઝવે છે - શારદાબેન રહેવા તો ગયાં પણ પેલીની પ્રેગ્નસીનું જાણે છે ખરાં - ? હાળી બીજી વાર, ને તે ય કોણ જાણે કોનાથી...

કોઈ બોલ્યું : પ્રકાશ એમને ફૂલે થોડો ! કાચો છે - ?

લીના ય શું કામ ફૂલે ?

હાસ્તો, પેટ વધારે એટલે જાણશે.

હંસાબેન, મને હસવું આવે છે, પણ પૂછ્યા વિના નથી રહી શકતી - એને કેટલામો જતો હશે ?

આઈ ડોન્ટ નો ! મેં પૂછ્યું નથી.

હંસાને થોડી ચીડ થઈ. એ બેન સામે નજર કરડી થઈ ગઈ. જોકે તરત એણે પોતાના ચહેરા પર વાર્તાકારને છાજે એવી પ્રસન્નતા પૂરેરી લીધી, ને કહ્યું :

આઈ રીયાલિ ડોન્ટ નો..., સુધાબેન ! - સુધાબેન જ ને ?

સુધાબેને સ્મિત સાથે હકારમાં ડોડું હલાવ્યું પણ મોં કટાણું થઈ ગયું. બધાં જરા ડઘાઈ ગયેલાં. ત્યાં ભૂદરભાઈ ભારે ઠાવકાઈથી બોલ્યા :

જુઓ ભાઈઓ, બહેનો, લીના માટે લાગણી જો હોય, પ્રકાશે કશું પણ જાણવું જ ના પડે. જરૂર જ નહીં ! છોકરું જેનું હોય એનું. લીના કપટી કે જે હોય એ. લાગણી હોવી જોઈએ, લાગણી. પ્રેમ આગળ કશી પંચાતી ટકે જ કાં ? ખોટું કહું છું, જેન્તીભાઈ - ?

હું ક્યારની એ જ ફૂલેવા તલપાપડ બેઠી છું : મંગળાબેન બોલ્યાં : જરા બાઘડને જુઓ. મારો વા'લો કેવો અઠંગ પ્રેમી છે. બાપ થવા કેવો તૈયાર - કલીને હમેલ જેનાથી પણ રહ્યા હોય; મનોર ભવાન ભોપો કે મા-નો હાહરો, જે હોય એ... પ્રેમ ફનાગીરી માગે...

સભામાં ચણભણ સંભળાય છે : આ લોકો પ્રેમ-ફેમની શી માંડે છે ! નીકળવાનું શું !

મારો જરા જુદા રેફરન્સમાં પ્રશ્ન છે જેન્તીભાઈ; તમને પ્રશ્ન છે - જી, બોલો.

તમે એમ કહ્યુંકે આગળ બાઘડનું શું થયું તેની મને ખબર નથી - એ આમ તો બરાબર, પણ લેખક તરીકે લાગે કેવું ? તમારે -

ત્યાં ડીએનએવાળાં બેન વચમાં પડ્યાં :

બાપ થવા નીકળેલા બાઘડે છોકરું મારું છે એમ જ કહ્યું હશેને - ?

મારી ધારણા છે કે એમ જ.

તો એનો ડીએનએ - ?

... ..

જેન્તીભાઈ, ડીએનએ થઈ શકે ક્યારે ? આ અમારી આશાડીને સમજાવો.

મને નથી ખબર બેન. કેમકે જાણવાની એવી કશી જરૂર નથી પડી.

અગાઉનાં બેને દોર પકડી લીધો :

મારા નમ્ર મતે કહું, તમારે થોડી રીસર્ચ કરવી જોઈએ. મેં સાંભળ્યું છે કે સારા લેખકો એ માટે જાત ઘસી નાખતા હોય છે - ખરી વાત છે મારી ?

મેડમ, મને ખબર નથી સારા એટલે કેવા, પણ -

પણ જેન્તીભાઈ, હું મંગળાબેન જોડે અગ્રી થાઉં છું. બાઘડ પ્રેમપુરુષ છે. એટલો તો ક્યુટ ને એટ્રેક્ટિવ છે કે ન પૂછો વાત. પણ એટલે જ એનો આગલોપાછલો ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. એ બાબતે તમે કલ્પના તો ચલાવી શકો કે નહીં ? તમારે લેખકોને ક્યાં કશું મુશ્કેલ હોય છે !

માધવીબેન, તમારી વાત બિલકુલ સાચી છે : હંસા દાખલ થઈ ગઈ : જેન્તીએ બાઘડને ઇસ્પિતાલે પહોંચાડ્યો તે કલ્પનાથી જ ને ! પહેલાં ચાલ્યો હાથીની માફક, પછી સસલું થઈને - દોડ્યો; ને છેલ્લે પોપટ થઈ ઊડ્યો ! તમે જ ઉડાડ્યો ને જેન્તી; ખોટું - ? શું ફૂલો છો ?

હા... પ...ણ...

એવું છે, જેન્તીલાલ મારા બહુ આગસુ માણસ છે. શેક્યા પાપડના ય મારી પાસે કોળિયા કરાવે એવા. રીસર્ચફીસર્ચ કરવા નીકળે ? રામરામ ભજો ! એ તો મારી વ્હાલી ઘરકૂકડી છે ઘરકૂકડી - ફૂલેતાં હંસાએ હસતાંહસતાં જેન્તીને ઘબ્બો માર્યો. હાસ્ય હંસાના ચહેરા પર સ્થિર હતું એ દરમ્યાન બીજાં બધાં પણ હસેલાં.

જેન્તી કશું બોલવાની સ્થિતિમાં નહોતી. ઘડીમાં સામી દીવાલે જુએ, ઘડીમાં પોતાની પ્લેટમાં. હજી અડધી-પોણી ઈડલી ખાવી બાકી હતી. તીખો સંભાર ફાલ્યો નહોતો. વિવેક ખાતર પણ પૂરું તો કરવું પડશે. રાહ જોઈ રહ્યાં છે તે કંઈક થોડું ફૂલેવું પણ પડશે. કહું આ લોકોને કે ઘરકૂકડી ખરો પણ મારી પોકાર... જવા દેને... શું કામ છે... એમ વિચારી જેવો જેન્તી ઈડલી ઉઠાવે છે, ત્યાં જ, ઠરેલા સાંભારનો મોટો ડબકો એના શર્ટ પર પડે છે - બિસ્સાના માં પાસે. અરે અરે કરતાં શોભનાબેન પલ્લવી પલ્લવી બોલે છે ને પલ્લવીબેન

દોડીને નેપ્કિન લઈ આવે છે, ને પોતાના જ ગ્લાસમાં બોળી ડાઘ લૂછે છે. જેન્તીનું કચવાયેલું સ્મિત જોઈ કહે છે :

ચોખ્ખું છે. મેં બીજો ઘૂંટડો નથી ભર્યો.

જવાબરૂપે જેન્તી બદલીને સાલસ સ્મિત કરે છે. ત્યારે હંસા એના ખિસ્સે ખંખેરતાં કહે છે : જતો રૂહેશે, ચિન્તા નહીં, હું છું ને... લગીર ગાલે પણ પંપાળી આપે છે.

મિત્રો, તમારા લોકોની વાતો મોટા ભાગે સાચી છે. કલ્પનાને જરૂર ચલાવાય. કાળજીથી. પણ એ દિવસોમાં હું થોડાં બીજાં કામોમાં ઇન્કમ-ટેક્સનાં પેપર્સ વગેરેમાં અટવાયેલો હતો. બાકી જેમજેમ કલ્પના ચાલે, રીસર્ચ એમએમ થતી આવે. જડતું આવે બધું, કાગળ પર પેન ચાલે એમ એમ. વધારે તો શું કહું ?

જેન્તીમાં વિચારો ઝડપી ગતિએ ચાલતા હશે એટલે એ ઘણું અટક્યો, પછી બોલ્યો : થેન્ક્સ !

સાંભળીને બધાં ચૂપ રહી ગયાં. એમના ચહેરા ફૂલેતા'તા કે ખાસ કશું સમજાયું નથી. અઘરું પડ્યું છે. શોભનાબેનમાં મોડી રાતવાળી ચિન્તા ઠીક ઠીક જાગી ગયેલી. કામવાળી ક્યારની આવી ગયેલી. ટ્રે-ઓમાં પ્લેટો એણે ઝડપમાં સમેટી લીધેલી. પણ શોભનાબેનના ફૂલેણની રાહ જોતી બેઠી'તી. સભા પતી ના હોય તો ફોર્સકુલ પાણી ને વાસણોના ઘડાધૂમ અવાજોથી ખલેલ પૂહોંચે.

તું વિજયા, શરૂ કરી દે. અવાજનું ધ્યાન રાખજે. આ ફ્લેટસિસ્ટમમાં આવે ટાણે અગવડ બહુ. બધું ટાઇટો ટાઇટ ! હાં, તો હવે - ? ઓકે. હંસા ! જેન્તીભાઈ ! અમને તો બંને વાર્તાઓ ખૂબ ગમી. ને તમારી જુગલબન્ધી, ભૈ વાહ ! પરફોર્મન્સ બહુ સરસ...! એક છે..., હંસાબેનનાં પાત્રો વધારે સાચાં છે. બાઘડ ને કલી ખરાં, પણ દૂરનાં ગણાય -

અરે શોભનાબેન, એ ગામડાંનાં માણસ - શો પત્તો પડે - ક્યાંય જીવી ખાતાં હશે. ખરું કહું ? હું તો છેલ્લાં સાત વરસથી ગામડે ગઈ જ નથી ! જઈને ત્યાં કરવાનું શું ?

મંગળાબેનની વહુ લીલા ફૂલે : વસુ, તેં લાખ રૂપિયાની વાત કરી. મારી તો હંસાબેન, તમને એક રીકવેસ્ટ છે -

શી ?

ક્યારેક તમે અમને લોકોને શારદાબેનનો ભેટો કરાવો. લાવો એમને આપણી આ નારી-ઉત્કર્ષ મંડળીમાં... ચર્ચાઓથી શું ? કંઈક એક્શનમાં કરીએ...

હા, બરાબર છે, હા - એમાં શું ! - ત્રણચાર જણ એકસાથે બોલ્યાં.

એમ તો આપણે સામે ચાલીને ય મળી શકીએ - સહાનુભૂતિ ખાતર.

એમ તો પ્રકાશ-લીનાને ય મળાય - જો એમને વાંધો ના હોય...

હા-હા, કરીએ કંઈક -

તો તો પછી વિલાસને ય શું કામ નહીં - ? હંસાબેન જેવો સોલિડ આપણો સેતુ છે પછી...

છે જ વળી ! સાચું - સોલિડ સેતુ ! સિવાય કે એ લોકો ઇચ્છે -

અરે ઓઓ ! - રસોડા બાજુથી કોઈ બૂમ આવી. બધાં ડોકાં એ ભણી. જોયું તો

ડાઈનિંગટેબલની ખુરશી પર કોઈ વૃદ્ધ હતા - શોભનાબેનના સસરા.

શું ગાંડુંગાંડું બકો છો બધાં ! કંઈ સમજો છો ! તમને બધાંને બીજાંનાં દુઃખોમાં લહેજત પડી ગઈ છે. એમનું બાપડાંનું મન જાણે છે. સમજો જરા, મળાયફળાય નહીં. કોને ગમે પોતાની જાંઘ ઉઘાડી કરવાનું ?... ભાઈ જેન્તીભાઈ ફૂલે છે તે સાચું ફૂલે છે - કોઈના ય બારામાં અમુક હદથી વધારે નથી જાણી શકાતું. સમજો. જાણવા માગવું ય ખોટું છે. ખણખોદ આપણાં જેવાં ભણેલાંગણેલાંને શોભે નહીં ! સમજ્યાં ?

બધાં સ્તબ્ધ રહી ગયાં.

લીલા છોભીલી પડી ગયેલી. એટલે કે કેમ, ઊભી થઈને બોલી :

દાદાની વાત સાચી છે. મને તો એમ કે વિલાસને, પ્રકાશ-લીનાને સાંત્વન આપીએ. જેથી છેવટે શારદાબેનનું થોડું ય ભલું થાય.

બેસતાંબેસતાં પોતાને જ સંભાળય એમ લીલા બબડી : બાકી, મારા કેટલા ટકા ? મામલો બીચકી પડશે એમ લાગતાં શોભનાબેને સંચાલન સંભાળી લીધું :

ચાલો છોડો ! તમે જેન્તીભાઈ, તમારી કાચીપાકી વાર્તા જે છે એ ફૂલે, ને અમે બસ સાંભળીએ. નાઉ નો મોર ડિસ્કશન. લીલાબેન ! રંજનાબેન ! ફ્રિજમાં મેં સૌ માટે આઈસ્ક્રીમના કોન રાખ્યા છે. ફાવે તો જરા લઈ આવોને - નહીંતર... આપણે બધાં સેલ્ફ-સર્વિસ ? -

હા-હા, એ જ બરાબર, એ જ બરાબર કરતા 'બધાં ફટોફટ ઊઠ્યાં. લીના બેસી રહી.

જેન્તીને થયું વિખરાયેલી આ સભા પાછી એકઠી ક્યારે થશે. પણ જોતજોતાંમાં બધાં પરત આવી લાગ્યાં. હંસા બે કોન લાવેલી. એક એણે લીલા સામે ધર્યો ને કહ્યું :

ફરગેટ ઇટ, ડાલિન્ગ !

નાઆરે... કહી લીનાએ કોન લીધો.

છેવટે જેન્તીએ સંતોષથી જોયું. જોયું કે હાથમાં કોન સાથે દરેક જણું પોતાની ખુરશીમાં ગોઠવાઈ ગયું છે. કોનનાં રેપર ઊખડતાં રહ્યાં છે. કોઈ નખથી ઉખાડે, કોઈ દાંતથી... પછી કોન ચાટવાના ચટવારા ચાલુ થયા. જેન્તી શરૂ કરતો'તો ત્યાં -

ધિસ ઇઝ ફોર યુ, જેન્તીભાઈ -

ના-ના શોભના, એમને ડાયાબીટિસ છે. દાદાને - ?

ઓઓઓ, સોરી-સોરી. દાદા તો સાંજ પછી કશું જ ના લે...

પછી ચોપાસનાં તીર જેવી આતુર નજરોના ઘેરાવ વચ્ચે જેન્તી જરા અટકે છે પણ પછી, તરત શરૂ થઈ જાય છે.

શ્યામલીની વાર્તા. વાર્તાકારને બાઘડ છાપાંથી મળેલો, શ્યામલી મિત્ર મધુસૂદનથી - મળી નથી, મળવાની છે. મધુસૂદન લાઈબ્રેરીઅન છે, શ્યામલી આસિસ્ટન્ટ છે. જોડાઈ ત્યારે અનૂમેરીડ હતી, ગયા ઓગસ્ટમાં મનીષને પરણી છે. એક દિવસ વાર્તાકારને મધુસૂદન કહે છે -

વાર્તાકારને એટલે તમને જ ને જેન્તીભાઈ - ?

ના શોભનાબેન; મારામાંના વાર્તાકારને.

ઓઓઓ...!

મધુસૂદન કહે છે : યાર, ત્રણેક વર્ષ પર આ છોકરી આવી ત્યારે એકદમ ચંચળ હતી. તીતીઘોડા જેવી. સ્ટાફ આખામાં આ ટેબલથી પેલે ટેબલ કામથી કે કામને બહાને બસ ઊડતી જ સમજો. લાઇબ્રેરી એટલે અમારા લોકોથી મોટે મોટેથી ના બોલાય. પણ એ તો બોલે જ. ધીમેથી, પણ બોલે. કાનફૂસિયાં કરે. એનાથી રૂહેવાય જ નહીં. ઇશારા કરે. દરેક જણ મનમાં મલકાય કે શ્યામલી મીઠી છે, પોતાની છે, પોતાને ચાહે છે. પણ શું કહું ? છેલ્લા કેટલાક વખતથી બિલકુલ જ બોલતી નથી. એક શબ્દ પણ નહીં – કોઈ મૂંગી જ સમજો. જરૂરી બાબત પૂછો, તો જવાબ ચબરખીમાં લખી દે છે. તમને પૂછે, તો પણ એમ જ. અરે યાર, એ શ્યામલી હવે છે જ નહીં –

ઝરણું જાણે પાછું વહેવા લાગ્યું. એમ જ ને જેન્તી ?

એવું જ કંઈક.

વિલાસનું પણ એવું જ થવા –

તું હંસા, હમણાં ના બોલ.

ઓકે.

મધુસૂદનને સમજાતું નથી કે શ્યામલી એકાએક આવી કેમ થઈ ગઈ. વાર્તાકારને એ કહે છે : તું દોસ્ત આવને એક વાર. એના મૂંગારાનું કારણ શોધી કાઢ : અરે પણ મનોચિકિત્સક થોડો છું ? લગ્નજીવનમાં ભંગાણ હશે, બાળક નહીં થવાનું હોય, હારેલો કોઈ હજી વે પજવતો હશે, પેલા ભાઈ – શું નામ ? મનીષ. મનીષમાં રામ નહીં હોય : મને પણ એમ જ લાગે છે, મનીષ ઇમ્પોટન્ટ હશે : તો મધુ, તારે હવે શું છે ?

મધુસૂદન ગલવઈ જાય છે : આમ તો કંઈ નહીં, પણ તું આવ. તું વાર્તાકાર છું. તું વધારે ડીપમાં જઈ શકે. આપણે બંને એને મળીએ. ગોઠવીને બધું જણાવીશ તને. પણ તું આવજે જરૂર.

મધુસૂદનને આટલી ચટ કેમ છે, જાણે જેન્તી ?

ના.

શારદાબેનનાં જેઠાણી પેલાં વિધવા ડોસી નહીં – જીવીબા – ? – એમને આવી જ ચટ હતી. સુતરિયાના કુટુંબમાં છૂટાછેડા શોભે નહીં – એવું ત્રાગું કરી ચાલી તો ગયાં, પણ એ પૂહેલાં શું કરતાંતાં, જાણો ?

ના. જણાવ, ચાલુ રાખ.

હા હંસાબેન, ચાલુ રાખો, મજા આવે છે : મંગળાબેન ટહુક્યાં. ત્યારે વિજયાનાં વાસણોનો એટલો મોટો ને લાંબો અવાજ આવ્યો કે બધાં એ તરફ જોઈ રહ્યાં. શોભનાબેન પૂર્ણેથી ગયાં ને ત્યાંથી જ બોલ્યાં : ચાલુ રાખો, વિજયાનું પતી ગયું છે... વાસણ બહુ એટલે...

વિલાસને જીવીબા વાતે વાતે ટોકે. નાનાનું મોટું કરે ને બધાં વચ્ચે પૂહોળું કરે. સાર એવો પકડાવે કે વિલાસ હંમીલી છે. ફૂલે કે હંમ આપણને બાઈઓને તો જીવતી ખાઈ જાય. પુરુષ માણસનો શો વાંક કાઢવાનો ? આજે લીના મળી, કાલે બીજી મળે – બિઝનેસમાં બિઝનેસ જ હોય. એવું ગંદું થોડું હોય ? એટલે શું, કે આસ્તે આસ્તે કરીને વિલાસમાં

એમણે લીનાને ખડી કરી. જીવીબાએ વિલાસમાં છીંડું પાડ્યું. ડોસી મારી બેટી, અધૂરા ઓરતાની જેલસ હોવી જોઈએ. આ તમારો ભાઈબંધ મધુસૂદન પણ મને એવો જ લાગે છે. જોજો, છીંડું પાડશે શ્યામલીમાં...

જે હશે એ.

પણ શું હશે ? તમે જેન્તી, ચોખ્ખું ફૂલો !

ચોખ્ખું કશું હોય નહીં : આવી ઊડપંખ છોકરીના જીવનમાં છેવટે તો સરનામું પૂછતી-પૂછતી નીરસતા ધસી આવવાની : ચહેરો ઉદાસ થઈ જાય. થોડી થોડી વારે થાય કે પોતે ઉદાસ છે. આ તબક્કે શ્યામલી નીરસ થઈ ગઈ છે. એની સામે દેખાય છે ફોંકમાં પગથિયાં રમતી નાનકડી શ્યામલી. દૂધિયો દાંત પડી ગયો છે તે બધાં જાણે છે કેમકે એકોએક જોડે હસે છે બહુ. બેનપણીઓ જોડે નહીં એટલું છોકરાઓ જોડે ફાવે ને તેમાં ચિરાગ... વાંકડિયા વાળવાળો ચિરાગ. છેટી બેસવા માંડેલી એ મહિનાઓમાં સ્કૂલમાં દાદર ભણી વળતાં ચિરાગ જોડે છાતીથી અથડાઈ જવાયેલું. આખી રાત પડખાં ઘસેલાં. અથડાટ ભૂલાતો નહોતો. એક બપોરે ચિરાગને મેડે ઓળઘોળ થઈ જવાયું. બહુ જ ગમ્યું, ને ગમ્યા જ કર્યું... શ્યામલી અધ્ધર ચાલતી'તી. બધું વ્હાલું-વ્હાલું લાગતું'તું, ગમતું-ગમતું... એ દરમ્યાન ચિરાગ મુમ્બઈ ચાલી ગયો. તો ભલે. ગમતું'તું એ દરમ્યાન અરવિન્દ આવ્યો, અરવિન્દ તો છે. બાપાએ એને બીજે પરણાવી દીધો. ભલે. ત્યારે પણ ગમતું'તું ને એવામાં શ્રીધર મળ્યો, શ્રીધર તો છે. શ્રીધર વિદેશ જતો રહ્યો તો પણ ભલે –

એટલે કે જેન્તી, ખોતાં દુઃખી નહીં ને પામતાં સુખી નહીં એવી શ્યામલી. સડસડાટનું સરળ જીવનારી ખુલ્લી છોકરી. જ્યારે આ વિલાસ નાનપણથી જ બંધ. ચડેલા મોંઢાની. સૌ જોડે વાંકાં પાડે, નિશાળમાં કિટ્ટાઓ કરે.

હા. પણ આ જે ગમતું હોય છે ને એ ધીરે ધીરે કરમાવા લાગે છે. ન-ગમતું પરખાવા લાગે છે. ખડખડાટ હસી નથી શકાતું. પોતાનું જ વર્તન કોઈ બીજાનું લાગે છે. દરેક વસ્તુ ખાલી લાગે –

ખરેખર. શ્યામલી મને કોઈ અવાવરુ કિનારે ચોંટી ગયેલી ખાલી નાવ જેવી લાગે છે.

મનીષને પરણી ત્યારે એ એવી જ હતી. દિવસે લાઇબ્રેરીમાં થનગનતી દોડતી રહે. રાતે પથારીમાં સોસવાયેલો લોચો. એના શરીરને મનીષ કરે છે શું – ખબર ન પડે. ધીરેધીરે એ થનગનાટ થાક થઈને જમ્પી ગયો. સ્વપ્નમાં ક્યારેક અરવિન્દ તો ક્યારેક શ્રીધર ને કોક વાર ચિરાગ આછીપાછી વાદળીઓ જેવા સરકી આવે... ને જાય... તે દિવસે શ્યામલીથી પછી કશું બોલાય નહીં. બોલવું ગમે નહીં. મન વારે ઘડીએ સપનાંમાં ચાલ્યું જાય.

એટલે એ એટલે કરીને મૂંગી થઈ ગઈ, જેન્તીભાઈ ?

હા; ના, રમણીકભાઈ. એ મૂંગી નથી થઈ ગઈ, હું ધારું છું, એને બોલવું નથી. એને વહી જવું'તું... તરાય કે ડૂબાય... પણ, વચ્ચેનું થયું...

પણ તમને કહું : હંસા બોલી : આ વિલાસ છેને, હવે ડુંગરે ડુંગરે ઠેકડા ભરવા નીકળી છે. આજકાલ બહુ જ બોલે છે, બહુ જ. ટોકિન્ગ મશીન સમજો. ભૂલી જ ગઈ છે કે પોતે ગૂહિણી હતી, બે છોકરાંની મા... ફાસ્ટ દોડતી બાઈક. સામો સમજવાળો હોય

તો તરત જાણે કે બેક નથી. સવારે પંજાબીમાં હોય તો સાંજે કેપ્રિ ને શર્ટમાં. કપાલીને વાળ બોયકટ કરાવી લીધા છે. પ્લેટફોર્મ-હિલ પૂહેરે છે. શી ખબર શું થશે એનું...

કંઈ નહીં. ઉદાસી એક દિવસ એને સરનામે પણ પૂહોંચી જશે. એ પણ મૂંગી થઈ જશે.

લીનાનું શું થસે ?

એ તો તું જાણે.

જેન્તી, તમે પુરુષ છો એટલે મારો આ સવાલ તમને ગમશે નહીં : કોણ કરે છે સ્ત્રીઓને મૂંગી ? તીતીઘોડા જેવીઓને કોણ કરે છે મરેલી માંખના ખોખા જેવી ?

હંસા, સવાલ ગમ્યો છે. મરેલી માંખનું ખોખું... વાહ ! સરસ. પણ કોણ - નથી ખબર.

જેન્તી, હમેશાં તમે નથી ખબર પાસે ઊભા રહી જાઓ છો. સારું નહીં. મેનરિઝમ કહેવાય. વાર્તા સાંભળનારને ચીડ ચડે -

હા જેન્તીભાઈ, અમને લોકોને પણ એમ જ થાય છે. રસનો ઘૂંટડો ભરવા મળે ત્યાં તમે...

બે-ત્રણ જણ બોલ્યાં. બરાબર એ જ ઘડીએ ભૂદરભાઈને બગાડું મોટેથી ખાવાની ટેવ હશે તે... આવ્યું, ને ચાલ્યું. બધાં હસી પડ્યાં. આવું કશું ભંગાણ થવાની રાહ જોતી હોય એમ વિજયા હડી કાઢતી આવી ને કોનનાં જ્યાંત્યાં પડેલાં રેપર વીણી ગઈ. દાદા પણ બેડરૂમ ભણી જતાં બોલ્યા :

દિલગીર છું જેન્તીભાઈ, સૂવા જઉં છું.

ભલે-ભલે. વાત એમ છે - મને ખબર ત્યાં લગીની જ હોય છે. એટલે શું કરું ?

મને એવું ના ગમે. હું તો ખાલ ના છોડું. પાર પામીને રહું.

પણ હંસા, મને એવું જ ગમે કેમકે તું હું નથી ને હું -

એએએ સ્ટોપ ! જેન્તી સ્ટોપ ! તમારી વાર્તામાં 'હું' આવ્યું ! ના ચાલે !

એવું 'હું' ના ગણાય.

'ન્હા ! શું કામ ના ગણાય - ? નારી-ઉત્કર્ષ મંડળીનાં ભાઈઓ, બહેનો, એક વાત જણાવું. જેન્તીને મેં 'હું'-'હું' વાળી વાર્તાઓ લખવાની ના પાડી છે - શરત કરી છે - શી ?

એ જ કે આખી વાર્તા 'હું' માટે ફરી લખી લાવે - આ લોકોની બીજી મીટિંગ લગીમાં - ? - શું ફૂલો છો જેન્તી ?

અરે વાહ ! અમને તો બીજી વાર્તા મળશે. એથી રૂડું શું ?... જો કે મને તો ચીડ ના થાય, જરાય ના થાય, જેવા જેન્તીભાઈ નથી ખબર બોલે, તરત મને બધી ખબર પડી જાય... તો ય 'હું'વાળી છોને બીજી કરે, તમારું શું જાય છે મંગળાબેન... ચાલો ત્યારે... બહુ મોડું થઈ ગયું... ત્યારે હંસાબેન તમે લીનાની વાર્તા કરજો, બરાબર ? ...નીકળીએ ત્યારે - વગેરે બધું બોલતાં બધાં ઊભાં થયાં ને સંકોચ સાથેની ઝડપથી મેઈનડોર તરફ સંચરવા લાગ્યાં. કોઈ ગુડ-નાઈટ બોલ્યું તે બધાંએ ગુડ-નાઈટ કહ્યું. શોભનાબેન પણ ગુડ-નાઈટ આવજો થેન્કસ આભાર વગેરે બોલતાં જેન્તી-હંસા ઊભાં થાય તેની રાહ જોઈ રહ્યાં.

હોઠ ફેલાવી શોભનાબેને બાય-બાય માટેનું સ્મિત ટકાવી રાખ્યું છે. બધાં આમ એકાએક કેમ ઊઠી ગયાં - જેવા પ્રશ્નભાવ સાથે જેન્તી-હંસા કચવાતાં ઊભાં થાય છે. તરત શોભનાબેન બંનેની હથેળીઓને પોતાનીમાં સમેટીને ખૂબ-ખૂબ આભાર... હંસા, ફરી જરૂર મળસું. વગેરે કહે છે. ત્યારે કમે કમે બહાર નીકળતા ઝૂમખાને આગળ જેન્તી, અને પાછળ હંસા, ધીમેથી અનુસરે છે. ત્યાંલગીનો માર્ગ લાંબો તો નૂહોતો, છતાં બંનેને બહુ જ લાંબો લાગે છે. બંનેને થાય છે, આપણે પણ ફૂલેવું જોઈએ, જરૂર મળશું - પણ નથી કહી શકતાં... નીચું ઘાલી નીકળી જાય છે....

r

બાળસાહિત્ય

દુનિયા અજાયબ ઘર (બાળકાવ્યો) : ગુલામ અબ્બાસ

'નાશાદ', ૨૦૦૮, લેખક પોતે, સી/૬૦૪, ફતેહસાગર કોમ્પ્લેક્સ, ફતેહગંજ, વડોદરા, પૃ. ૮+૫૫, રૂ. ૮૫/- **જીવરામ જોષીની કેટલીક બાળવાર્તાઓ** : સંપા. ડૉ. કિરીટ શુક્લ, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૨૦+૨૩૬, રૂ. ૫૦/- **કલ્લુ કવાલની શેરવાની** : દિલીપ રોય, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪+૪૩, રૂ. ૨૫/- **જેવું કામ તેવું પરિણામ** : ક્લિવિપ કલાર્ક, ૨૦૦૭, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૬, રૂ. ૩૫/-

હાસ્ય

રામ મેં રમૂજ, રમૂજ મેં રહીમ : જયકુમાર દમણિયા, ૨૦૦૮,

શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, સુરત, પૃ. ૨૫૬, રૂ. ૧૧૦/- **ચૈત રંગ સમીપે ન જાવું** (હાસ્યવાર્તાઓ) : ખોડાભાઈ પટેલ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૯૮, રૂ. ૧૦૫/- **અમે તારલા** : ભગવત સુથાર, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬+૧૦૨, રૂ. ૬૫/-

વિવેચન

મારી દષ્ટિ : સતીષ પંડ્યા, ૨૦૦૭, લેખક પોતે, મહાત્મા

ગાંધીમાર્ગ, નવસારી-૩૮૬૪૪૫, પૃ. ૩૪૦+૩૦, રૂ. ૨૦૦/- **ગીત - લોકગીત વિચાર** : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬+૧૨૨, રૂ. ૬૫/- **મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાનો વૈભવ** : સંપા. ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૭૦, રૂ. ૫૦/- **અવનવી દિશા** : સુરેશ શુક્લ, ૨૦૦૮, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૮+૧૬૪, રૂ. ૧૧૦/-

ઈચ્છાઓનાં નગરમાં પ્રતીક્ષાનું તોરણ હાથમાં લઈ મારા જન્મનો ઉત્સવ કરવા રાહ જોતી હતી મારી મમ્મી ત્યારે જ પ્હો ફાટતા પહેલાં સૂર્યભગવાનના આગમન પૂર્વે મારી સવારી આવી ગઈ અને સીધી સીધી આદિત્યનારાયણની ઊર્જાનું આચમન પણ કરી દીધું હશે તરત જ, તેથી જ કાંચીજોડા-ત્રાંસા વગાડી જ્યોતિષજ્ઞ નાનાજીએ તો મારું ભવિષ્ય ભાખી જ દીધું હતું કે આપણે ત્યાં તો પંડિતા આવી. અને બધા તો અવાક જ રહી ગયા. ત્યારે બધાંનાં મનમાં થયું હશે જ -

'First daughter is also a charm.'

હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખર - કાંચનજંઘાનું આહ્વાદક સૌંદર્ય જોવાનું અઘરું પડ્યું હતું જ્યારે અમે કલકત્તાની સાહિત્ય પરિષદ વખતે દાર્જિલિંગ ગયા હતા ત્યારે... એની ટેકરીઓ ઉપરથી પણ દેખાયું જ નહોતું. પણ... મઝાની વાત એ છે કે મારા જન્મ વખતની સંસ્કારનગરી વડોદરામાં કાંચનજંઘા શિખર સાક્ષાત્ તાદૃશ્ય થઈ ગયું - બધાનાં જ દિલમાં - મારો જન્મ થતાં જ.

જોકે આજથી બોંતેર વર્ષો પહેલાં તો સ્ત્રીનો જન્મ એ કદાચ અપશુકન કહેવાતું હશે ! પછી ભલે સંસારનું ગાડું બે પૈડાંથી જ ચાલતું હોય - એક સ્ત્રી અને બીજું પુરુષથી. આમ તો અમારી નાગરી ન્યાત - વિચારોમાં આગળ પડતી અને અમારા જેવા ભાવનાસભર કુટુંબમાં એનો નકારાત્મક પ્રભાવ ઓછો હતો. તોયે... દીકરી એટલે તો દીકરી જ...

પણ... મારી મમ્મી ત્યારે વીસ વર્ષની પણ થઈ નહોતી. તેથી ટીનેજર જ... તેના મનમાં મુગ્ધતા, ભાવુકતા અને ઉત્સાહિતાનો ત્રિવેણીસંગમ ચાલતો હતો. એ તો મમતાનું આખેઆખું પોટલું લઈને ફરવા માંડી - મનમાં ને મનમાં માતાજીની આરતી ગાતાં ગાતાં પગમાં આનંદનું ઝાંઝર પહેરીને. એટલે આપણે તો દરેક ક્ષણે આનંદ અને ઈચ્છાઓથી સભર થઈ ગયા.

મમ્મીનું નામ તો સુધા એટલે બધા એને સુધાબહેન કહે. હું નાની હોવાથી મને 'સુ' અક્ષર બોલતાં ના ફાલ્યો, એટલે થઈ ગયું ધાબહેન. બાકી 'સુ' એટલે તો... સારું... સુંદર અને 'સુધા' એટલે તો અમૃત. પણ... 'સુવર' શબ્દ કોઈના મોઢેથી કદાચ સાંભળ્યો હોય કોઈને માટે ચીઢમાં અને ત્યારે જ કદાચ થઈ ગયું હશે કે મમ્મી 'સુવર' તો નથી જ. વળી 'ધાબહેન' બોલું કે તરત જ તે મદદમાં આવી જતી. કારણ 'ધા' નાખું એટલે ધાબહેન આવી જ જાય મારી પાસે.

ધીમે ધીમે હું મોટી થવા માંડી. આમ મારો દેખાવ ઠીક કહેવાય. પણ... ધાબહેનને મન તો સુવર્ણ કળશ સમી લાગી. દરેકને પોતાનાં બાળકો તો ઉત્તમ જ લાગે છે ને ? એટલે રોજ મને સરસ અને રંગબેરંગી કપડાં પહેરાવી શણગારે ઘેર આવનાર મહેમાનો મને જોઈને વખાણે. આમેય આવનાર મહેમાન કોઈનું વગોણું તો કરતા જ નથી હોતા.

સંબંધ સારો રાખવો હોય તો....? તેથી ધાબહેનની સાથે કોરસમાં બોલી વખાણવું પણ પડે જ ને ? પછી તો... વખત જતાં ઘેરા રંગના કપડાં મને વધુ ગમવા માંડ્યા.

એક વખત ટેલિવિઝન ઉપર દિવાળી નિમિત્તે કાર્યક્રમ કરવાનો હતો. કાર્યક્રમનું સંચાલન મારે કરવાનું હતું. ટી.વી.ના પ્રોડ્યુસરે પહેલાં બધાંને કહ્યું -

'આ કાર્યક્રમ દિવાળીને દિવસે રજૂ થશે તેથી દિવાળીને લાયક કપડાં બધાં પહેરજો...'

ચર્ચામાં ભાગ લેવામાં બેત્રણ નામાંકિત વ્યક્તિઓ હતી. તેમાં જાણીતા સાહિત્યકાર

શ્રી ચંદુલાલ સેવારકા પણ હતા. એમણે તરત જ પ્રોડ્યુસરને કહ્યું -

'સર ! તમે અમને કહ્યું તો સારું કર્યું પણ... તારિણીબહેન તો હંમેશાં દિવાળીનાં કપડાંમાં જ હોય છે.'

મને એમ લાગે છે કે મારા આ શોખીન સ્વભાવની પડછે મારી ધાબહેન જ છે. જો ભગવાન પણ એવા વખાણથી ખુશ થતા હોય તો પછી ધાબહેનનો તો શો હિસાબ ? એ તો પોરસાયા કરે અને મને વધારે ને વધારે તૈયાર કરે, વહાલ કરે, કાળજી રાખે - એવું ઘણું બધું.

ધાબહેનની ઈચ્છાઓના નગરમાં આપણે પ્રવેશ કર્યો હોય પછી તો... મઝા જ મઝા. એ વિચારતી -

'આ મોટી થશે પછી એને શું શિખવાડું, કઈ રીતે આગળ વધારું ?'

એમ કહેવાય છે ને કે જેનું બાળપણ સારું ગયું હોય એનું આખું જીવન સરસ જ જાય. મારું તો ખરું પણ... મારી ધાબહેનનું તો ઘણું જ સરસ ગયું હતું. કારણ એનાં મમ્મી એટલે કે મારાં નાનીમા... તેઓ દીવાનસાહેબનાં દીકરી હતાં. એમણે પોતાના પિયરમાં ખૂબ સમૃદ્ધિ જોઈ હતી. તેથી લગ્ન થયા પછી મારા નાનાજીએ પણ એમની ખૂબ કાળજી લીધી હતી. તેઓ હંમેશા કહ્યા કરે -

'એ તો દીવાનનાં દીકરી છે ભઈ ! એમને કોઈ વાતે ઓછું ના આવવું જોઈએ... મારે ત્યાં આવીને...'

આમ બોલતાં બોલતાં એમની બધી જ સગવડ સાચવે. જોકે પોતે તો નામાંકિત વકીલ હતા. પણ... દીવાનના ઘર કરતાં તો પોતાની સાધારણ સ્થિતિ જ થઈને ? પછી તો નાનીમા આગળ વધીને મોટાં કવયિત્રી થઈ ગયાં. વડોદરા રાજ્ય તરફથી એમને રાજરત્નનો ઇલકાબ પણ મળ્યો. દીવાનસાહેબને રાજા-રજવાડા સાથે સંબંધ હોવાને લીધે ઘરમાં રહેણી-કરણી બધી એ જ રીતની. રાજાઓને ઘેર જેમ બધા વિષયો શીખવવા શિક્ષકો આવે અને બાળકોને બધી રીતે તૈયાર કરે તેવી જ રીતે એમના પિતાજીએ એમને તૈયાર કર્યાં. વળી નાનીમાએ પણ ધાબહેનને માટે એવા જ શિક્ષકો રાખ્યા. એમાં નાનાજીનો પૂરો સાથ. સંગીત, ચિત્રકામ અને ગરબાનાં અભિનય માટે સ્પેશ્યલ કોર્સિંગ આપ્યું. બધા જ વિષયોની પરીક્ષાઓ પાસ કરાવડાવી. એવી પરંપરા ચાલુ રાખી ધાબહેને પણ... સમગ્ર રીતે મારું વ્યક્તિત્વ ખીલવું જોઈએ, એવી રીતે મારું બાળપણ પણ સમૃદ્ધ થયું.

પછી હું મોટી થવા માંડી. એટલે કે ઉંમરલાયક. પણ... મારી પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહેવી જોઈએ ને ? મમ્મી બધી જ પ્રવૃત્તિમાં પોતે સાથ આપવા માંડી. મારી સાથે એ બધે જ આવવા માંડી. એ પણ નાની જ હતી અને હું પણ નાની. એને પણ બધું જોવા-જાણવામાં

રસ પડે અને મને પણ... પપ્પા જરાકે આ બાબત વાંધો ના લે. ઊલટું બધાંનો ઉત્સાહ વધારે. ધાબહેનને જોકે થોડીઘણી તકલીફ વધારે પડી હશે કારણ ઘરનું બધું કામ તો પરવારીને જ જવું પડેને ? કારણ મારા સિવાય પણ એને બીજાં ચાર બાળકો હતાં. હું સૌથી મોટી. પરંપરા તો ચાલુ રહેતી હોય છે તેમ જ હા... મારાં બાળકો પ્રત્યે પણ મારું એવું જ વલણ રહ્યું છે.

ધાબહેન ભક્તિ કરવામાં બહુ માને. જપજાપ કરે, પૂજા-અર્ચન કરે. એમાં એને ખૂબ આનંદ મળે. ભગવાન શ્રી રજનીશ જિન-સૂત્રમાં કહે છે કે બ્રાહ્મણ- સંસ્કૃતિને લીધે ભક્તિ-શાસ્ત્રનો જન્મ થયો. અને મહાવીરનું બાળપણનું નામ વર્ધમાન. જે બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિનું સૂચક છે. વર્ધમાનનો અર્થ છે જે ફેલાયેલા છે જે વિકાસમાન છે. પણ... મહાવીરે ફેલાતી ઊર્જા સાથે સંઘર્ષ કર્યો. એટલે જ એમનું નામ મહાવીર પડ્યું. બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિનું સૂત્ર છે સમર્પણ અને મહાવીર માને છે – સંઘર્ષમાં. સમર્પણમાં નહીં જ. બધાને કહે – ‘દુસ્સાહસ કરો.’

હવે... ધાબહેનને આ બધા વિષયોનો એવો બધો અભ્યાસ નહીં. પણ... એ સમર્પણમાં પણ માને એમ સંઘર્ષમાં પણ... એનાં લગ્ન થતાંની સાથે સંઘર્ષ શરૂ થયો. પોતાના પિયરમાં ખાસ કામ કરેલું નહીં અને સાસરે કરવાનું આવ્યું. કોઈ વાર લઢે-ઝઘડે તો... કોઈ વખત સમર્પણ પણ કરવું પડે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે રસોઈ બનાવવાનું સાવ જ આવડતું નહોતું ત્યારે પણ... ઘણી મહેનત કર્યા પછી એમાં પણ પ્રવીણ થઈ ગઈ અને અત્યારે તો પાકશાસ્ત્રના પુસ્તક – ‘રસસુધા’-ની આવૃત્તિઓ ઉપર આવૃત્તિઓ આવતી ગઈ. પરદેશ જતી નવવધૂઓ તો કહે છે જ – ‘માપનું સરસ પ્રમાણ તો... ‘રસસુધા’ પુસ્તકમાં જ છે.’ અત્યારે બાણું વર્ષની ઉંમરે પણ... સતત પ્રવૃત્તિ કરતી રહી છે. દર વર્ષે ‘રસસુધા’ વાનગીના પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ આવે છે. તેમાં નવા વિભાગો એ ઉમેરે છે. જૂના થયેલ વિભાગને રદ કરે છે. કારણ પાનાની પણ અમુક મર્યાદા હોય અને નવા જમાનાની સાથે કદમ પણ મિલાવવાનાં હોય.

ત્યારે અમને લાગે છે કે અમારી મા તો અમારા કરતાં સવાઈ છે. બધાની દીકરીઓ માથી સવાઈ હોય છે. જ્યારે અમારી તો મા...જ. એની એક ખાસિયત – ગમે તેને પોતાની સાડી પહેરવા આપે જ નહીં – પોતાની દીકરીઓને પણ નહીં જ. કારણ નવા જમાનાની છોકરીઓ સાડી નીચી પહેરીને એની કિનારને મેલી બનાવી દે છે, સાથે સાથે ઘસાઈ પણ જાય છે. એની સાડીઓ તો... લીધી હોય ત્યારથી ફાટે ત્યાં સુધી એવી ને એવી જ રહે. એના જેવી ટેવ પણ થોડી-ઘણી મેં અપનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એની ઈચ્છા પ્રમાણેના તો મારે થવું જોઈએ ને ?

મારું પણ ધાબહેન જેવું જ સાડીના સંદર્ભમાં છે. હું પણ દીકરીઓને આપું જ નહીં. કારણ જો... બગાડી નાંખે તો... એમની પાસે તો પહેરવાનાં ઘણાં વર્ષો છે જ્યારે મારી પાસે તો... હવે સમય ઓછો છે. એટલે અમારા બંનેની રીત એક છે પણ બંનેની ફિલોસોફી જુદી. કારણ મૂળમાં મારો વિષય ફિલોસોફી ખરોને...

વળી એ અપટ્ટેટ અને ગ્રેસફુલ ઘણી. એનો ઠાઠ ભારે. થોડાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે જ્યારે મારી દીકરી સંસ્કૃતિને એક છોકરો જોવા આવવાનો હતો. અમે બધાં તૈયાર થઈ ગયાં. પણ... બધાંને ભય એ હતો કે છોકરો ધાબહેનને જોતી વખતે પસંદગીમાં ભૂલ

તો નહીં કરી દેને ?

હમણાં નવા જમાનાનાં લોકો કોઈ પણ સ્ત્રીને આગળ વધતી જોઈને તરત કહે છે – ‘એ તો પુરુષ સમોવડી થઈ છે !’

ત્યારે ધાબહેનને એ વાક્ય ઉપર બહુ જ વાંધો. એના મત પ્રમાણે – ‘એ સ્ત્રી છે અને સ્ત્રી તરીકે જ એણે પોતાનું આગવું મહત્ત્વ ઊભું કરવાનું છે.’

જ્યારે એના વિચારને સહેજ આગળ વધારતો જુદી રીતનો મારો વિચાર –

‘સ્ત્રીઓમાં ઘણી જ શક્તિ છે. એ ઈશ્વર જેટલી જ શક્તિ ધરાવે છે. કારણ સર્જન બે જ વ્યક્તિ કરી શકે છે. એક ઈશ્વર અને બીજી સ્ત્રી. તેથી પુરુષને હવે સમોવડા બનાવવાની તાતી જરૂર છે. કારણ અત્યારના જમાનાની હોશિયાર અને ભણેલી સ્ત્રીઓ લગ્ન કર્યા પછી પણ... ઘર અને બહાર – બંને જગ્યાએ નિપુણતાપૂર્વક કામ કરી શકે છે. જ્યારે પુરુષ તો ઘર ચલાવવામાં સવારથી જ વાંધા શોધે છે.’

આમ તો દરેક માતાની છેલ્લી ઈચ્છા કઈ હોઈ શકે ? જોકે મારી માતા તો અત્યારે હયાત છે. પ્રત્યક્ષ મારી પાસે જ છે. કોઈ પણ માતાની અંતિમ ઈચ્છા એટલે શું ? એ પ્રત્યક્ષ હોય કે ના પણ હોય. એની કાયમની જ બધી ઈચ્છાઓ હોય છે. પોતાનાં બાળકો માટે – એ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હોય તો પણ... કારણ માતાનો વિચાર કરતામાં જ તે બાળકો પાસે હંમેશ આવી જતી હોય છે – સપનામાં કે પછી વિચારોમાં – હયાત ના હોય તો પણ...

એનું સૂત્ર એટલે એની મારા પ્રત્યેની ઈચ્છા –

મારે સતત આગળ વધવું, ક્યાંય અટકવું નહીં. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ગયા હો ત્યારે શિખર પર પહોંચવા આગળ વધવું – જીવનનાં સમગ્ર વ્યવહારમાં પણ... ગતિ અને પ્રગતિ કરવી, આગળ વધવું એટલે કે વર્ધમાન થવું – ચાહે સંઘર્ષ કરવો પડે કે પછી સમર્પણ પણ કરવું પડે. તો પણ... જો એ ક્યાંક અટકી જશે તો... ખાબોચિયાનાં પાણી જેવું થઈ જશે. ગંધાઈ જવાશે એટલે કે ગૂંચવાઈ જવાશે. સાધુ તો ચલતા ભલા. એવી જ રીતે મનુષ્ય તો ચલતા ભલા. હંમેશ ચરૈવેતિ... ચરૈવેતિ... ચરૈવેતિ... એવો જ સિદ્ધાંત મનમાં રાખવાનો.

બસ છેલ્લે... એની ઈચ્છાઓની માવજત બખૂબી કરું – એમાં પ્રગતિનું ખાતર નાંખી એને સમૃદ્ધ કરું, તેમજ એના મળેલા આશીર્વાદને બરકરાર રાખી જીવન જીવતા સુધી એને પૂર્ણવિરામ ન થવા દઉં એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના. તેમજ આવા ઈચ્છાઓના નગરમાં સ્વૈરવિહારી બનાવનાર મારી વહાલી ધાબહેનને લાગણીસભર સલામ. અને –

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ, નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

એવી ધાબહેને આપેલી શીખને વંદન.

r

શતાબ્દીવંદના 'લોહીનું ટીપું'માં વાર્તા-આવરણની સમગ્રતા...

રાધેશ્યામ શર્મા

૧૯૦૮માં જન્મેલા સંસિદ્ધ વાર્તાસર્જક જયંત ખત્રીને સો વરસ થયાં. તેમણે ૧૯૫૧ની સાલમાં મિત્ર લેખક હીરાલાલ ફોફલિયાને વાર્તાસર્જન વિશે એક પત્રમાં શીખ આપતાં લખેલું :

“ ‘Form & style’ શૈલી અને સ્વરૂપ એ વાર્તાના બાહ્ય અલંકારો છે. મુખ્ય વસ્તુ તો Enternity વાર્તાની સમગ્રતા છે. એટલે કે એક વાર્તા દ્વારા લેખકને પોતાને કંઈક કહેવું છે, પોતાને જે કહેવું છે તેના વિષે લેખક પોતે અનિશ્ચિત હોય (confused) અથવા શૈલી અને સ્વરૂપ પાછળ પરેશાન થતાં મૂળભૂત વસ્તુ જ ભૂલી જવાય તો ‘કસુવાવડ’ નહિ તો નબળું બાળક જરૂર જન્મે છે.”

અધુના, વાર્તાના રસશાસ્ત્રમાં શૈલી અને સ્વરૂપને ‘બાહ્ય અલંકારો’ રૂપે જોવાતું નથી. પોતાને કંઈક કહેવું છે, માટે લેખક વાર્તા લખતો હોય તોય સ્વરૂપ અને શૈલીનું અભિન્નત્વ, સામગ્રીના રૂપાન્તરણ દ્વારા કળાની કોટિએ સાહિત્યપ્રકારને સિદ્ધ કરી શકે.

ડૉ. જયંત સાચું સમજ્યા છે તો તે આ, મુખ્ય વસ્તુ તો વાર્તાની સમગ્રતા છે. સમગ્રતામાં શૈલી-સ્વરૂપનું દ્વૈત ટળી જાય; લોહાલનો માહોલ, પાત્રને સ્થાને ચરિત્રોનું વર્તન, એઓના અનુષંગે થયેલું ભાષાકર્મ, પ્રસંગોની ‘સિંગલ ઇફેક્ટ’ તરફ સહજપણે દોરી જતી કમશ: ગોઠવણી આ સકલનું સમ્યક મહત્ત્વ છે.

આ સંદર્ભે ‘લોહીનું ટીપું’, ખત્રીની પ્રસિદ્ધ વાર્તાને એની સમગ્રતામાં પ્રમાણવી ગમે.

કથાવસ્તુ આવી છે. ખૂન, દારૂ, ધાડ જેવાં કામોના પરિણામે જેલ ભોગવી નીકળેલો ભારાડી ગુનેગાર બેચર, નદીમાં પૂર આવ્યું છે એટલે એક ધર્મશાળામાં રાત ગુજારવા આવ્યો છે ત્યાં એક ઘાટીલી યુવા કુંભારણ હલિમાનો પરિચય થાય છે, મધરાતના મદીલા વાતાવરણમાં હલિમાને ભોગવવા તે કામાતુર બને છે પણ એમ નથી કરી શકતો અને સવાર પડતાં જાણે છે કે હલિમા તો બળાત્કારનો ભોગ બની છે ! દુઃખી હલિમાને બેચર પર ભરોસો હોવાથી એની સાથે બેચરના ઘરે આવે છે ત્યાં ઘટનાવિસ્ફોટ થાય છે કે બળાત્કાર કરનાર તો બેચરનો જ છેલભટાઉ દીકરો કનેયો હતો !

બેચર જેલમાં હતો ત્યારે એની પત્ની મળવા જતી ત્યારે તેણે ચેતવેલી કે આપણા એકના એક પુત્ર કનેયાને સાચવજે, તે મારા લોહીનું ટીપું છે એને ટાઢું રાખજે. વાર્તાશીર્ષક ‘લોહીનું ટીપું’, રચનાના છેડે સવાલ તેમજ જવાબ બનીને ખુદ બેચર અને એની પત્ની આગળ છતું થાય છે ! બેચર શું બોલે ? હલિમાના પ્રકર્ષક શરીર પર મધરાતે એ ત્રાટકવાનો હતો એના બદલે એનો દીકરો કનેયો હલિમા ઉપર બળાત્કાર આચરી ઘરે પાછો આવી ગયો હતો. માતા, પુત્રરત્નનું જતન કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હતી અને પુત્ર પિતાના ગરમ લોહીનો પ્રતિનિધિ વારસ બની ગયો હતો. ઘરવાળી પત્ની વાર્તાના અન્તે પતિ બેચરને જ સીધો પ્રશ્ન પૂછે છે, એ કોના લોહીનું ટીપું છે ? બેચર પતિના હકદાવે પત્નીને આ જ

સવાલ કરી બેકો પણ મનમાં તો ખુદના મનોબળાત્કારને જાણતો હોઈ વધુ શું પૂછી શકે ? સુરેશ હ. જોષી હોય તો આવી ભારઝલ્લી ઘટનાવાળી કથા માટે શું કહે ? જયંત ખત્રીની ઘણી વાર્તાઓની જેમ આ કથામાં પણ ઘટનાલોપ નહિ પણ ઘટના-લોકનું પૂરતું વજન છે. સુરેશભાઈ પણ આમૂલ ઘટનાલોપ કરવા માટેનો આગ્રહ સેવતા નહોતા, ઘટનાની સ્થૂળતાનું નિગરણ ચાહતા હતા. ડૉ. ખત્રીએ જોરૂકી ઘટનાની ચેલેન્જને કાવ્યમય સ્પર્શ આપી, પ્રકૃતિના તથા પરિવેશના પ્રતીકાત્મક આલેખન દ્વારા કામ કાઢવા સરસ મથામણ કરી છે.

હલિમા પર, પુત્ર પૂર્વે બાપ બેચર તે રાતે ઝૂકે છે એનું વર્ણન વાસ્તવિક એટલું કલ્પનગ્રથિત છે : ‘બાપ રે ! હાંફતી છાતી : એની ઉપર કોઈ હાલતી ડાળીએ પારેવડું ઝૂલે એમ ઝોલા ખાતું પેલું માદળિયું !... એ આંખો નીચે નમશે અને એ સૌંદર્ય હમણાં ભૂંસાઈ જશે !’

આ લખનારને હલિમા જાતને ‘અભાગણી’ વર્ણવી બેચરને જાતના દુર્ભાગ્યની કથની લંબાવી કહે છે ત્યાં વિગતોની અતિશયોક્તિ ભૂષણરૂપ નથી લાગી. (આવું જ પ્રારમ્ભમાં બેચરની વરવી જીવનસ્થિતિ વિશેષ ઉલ્લેખાયું છે !) આ નાયિકાની મા મરી ગઈ, ખોરડાં ગીરવે મુકાયાં, બાપ મરવા પડ્યો ત્યાં સાસરે હસતી ધસતી હતી એટલે પતિએ કાઢી મૂકી, વળી તેરમાંથી એક જ ગધેડો જીવતો રહ્યો ! વાર્તાકારની સિમ્પથી સુજ્ઞ ભાવક માટે અંતીપથી કે અંલર્થ સર્જી શકે. વળી હલિમા અને બેચરનો પરિચય ઘનિષ્ઠ થતો દર્શાવવા માટે સમય અપાયો નહિ હોવાથી એબરપ્ટ, ઉતાવળે થયેલું લાગે છે. સંયમની અપેક્ષા રાખવી અહીં અસ્થાને નથી.

આ સિવાય વાર્તા, વિધાતાની વક્તા (irony of fate) શબ્દ-પ્રત્યક્ષ કરાવવા જે રીતિથી પ્રસંગ-પ્રબંધપૂર્વક ગતિ કરી સિંગલ ઇફેક્ટ સાધી શકી છે. અહીં ભાષાગત વ્યંગ્યાર્થ કરતાં કથા-વાક્યમયમાં ઉપલબ્ધ પરિસ્થિતિગત વ્યંગ્યાર્થ દ્વારા નાયક-નાયિકાના સંકુલ માનસનો પરિચય પણ થાય છે.

લેખકના કથનકેન્દ્રમાંથી સ્વેલાં વર્ણનો પ્રતીકાત્મક છે, સૂચક છે. દા.ત. બેચર ધર્મશાળામાંથી બહાર નીકળે છે ત્યાં દૂર ઊભરાતી ‘નદીની વેરણ જુવાની’ ઘૂઘવતી બનાવી છે એનો તન્તુ હલિમાના યૌવનને સંકેતે. આગળ ઉપર બળાત્કારના બતાવ પછી બેચર પાછળ ચાલતી હલિમા વિશે ઉલ્લેખે છે : ‘એની ચાલમાંથી પેલી પતંગિયાની નજાકત જતી રહી હતી.’

આ અગાઉ – ધર્મશાળાના પ્રસંગમાં હલિમાની નિદ્રસ્થ મુદ્રા ઝડપતું લેખકનું ઝીણું નિરીક્ષણ કાબિલે દાદ છે :

‘હલિમા હજી હાલી નહોતી. એક લાંબા પડેલા પગ પર બીજો ઊભો રાખેલો પગ નમી પડ્યો હતો. જમણા હાથની આંગળીઓ હોઠને અડું અડું કરતી ગાલ પર રહી ગઈ હતી અને ડાબો હાથ સાપ જેવો વળાંક લઈ એની બાજુમાં પડ્યો હતો.’

હલિમાની આ અવસ્થામાં વર્ણનાંકિત ‘સાપ’, જે બેચરની ‘છોકરીય હવે ઓઢણું પહેરવા જેવડી થઈ છે’ એ બેચરમાં કામસર્પનો સંચાર કરે છે ખરો પરંતુ છેવટે તો ‘હલિમાની ઓઢણીનો છેડો ઊંચકીને એની છાતી પર ઢાંકી દે છે !’ નસીબની બાજીના સોગડામાં,

બેચર-બાપનો દીકરો કનૈયો જ બાપને બદલે હલિમાની ઓઢણીની આબરૂના લીરા-ચીરા કરી કાઢે છે ! બાપ તમતમી લંપી પુત્રને ઝાપટે છે, ને પત્નીને પૂછે છે 'આ કોના લોહીનું ટીપું છે ?' પણ અહીં પત્ની પણ સામું પૂછે છે એ પૂર્વે જ્યંતભાઈએ બેચરની આંખ આડે પૂર્વ સૌંદર્યદર્શન પ્રસ્તુત કર્યું છે તે ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં યાદગાર રહ્યું છે :

‘એ ફૂંકાતો પવન, રસીલી મેઘલી રાત, પેલી જૂલતી ડાળી પર હિલોળતા પારેવડા જેવું માદળિયું અને એ – ગુમાઈ જવાનું મન થાય એવી નિરાંતભરી મોકળાશ !’

કથાતત્ત્વમાં પ્રયુક્ત કરુણ-વકતા સાથે કાવ્યમય સંનિવેશનો આવો વિનિયોગ ભાવકોને આજે પણ વિભિન્ન રસદર્શન માટે નોતરે એ ડૉ. જ્યંત ખત્રીની સિદ્ધિ છે.

r

પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી જોડણીની સમજ : સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૦૮,

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, મુખ્ય વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૫૦, રૂ. ૩૫/- **ચરૈવેતિ** : લે. અભિલાષ શાહ, સંકલન : બંસીધર શુક્લ, ૨૦૦૮, કુસુમાભિલાષ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૧૨+૧૦૪, રૂ. ૮૦/- **ત્રિદલ** : ડૉ. રશ્મિકાન્ત મહેતા, ૨૦૦૮, લેખક પોતે, ૭૭૮/૧, શિવાંજલિ, મધુરમ ફ્લેટ, સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર, પૃ. ૪+૧૩૯, રૂ. ૬૫/- **અસબાબ** : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’, ૨૦૦૮, લેખક પોતે, સી/૬૦૪, ફ્લેટહાગર કોમ્પલેક્સ, ફ્લેટહગંજ, વડોદરા, પૃ. ૧૦+૧૮૦, રૂ. ૧૨૦/- **બે શબદની વાત** : રાઘવજી માધડ, ૨૦૦૫, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૬+૮૧, રૂ. ૫૦/- **આવા હતા મારા ગુરુજી** : ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ, બહેચરભાઈ પટેલ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૩૫૬, રૂ. ૨૩૦/- **શબ્દ સહવાસ** (લેખો) : યોસેફ મેકવાન, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, મુખ્ય વિકેતા, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૨૭, રૂ. ૮૫/- **એક ઝલક** : ફિલીપ ક્લાર્ક, ૨૦૦૭, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, મુખ્ય વિકેતા : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૦૭, રૂ. ૭૫/-

અનુવાદ

એલ્કેમિસ્ટ : પોલોકોબેલો, અનુ. સુધા મહેતા, ૨૦૦૮, આર. આર. શેઠની કંપની, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૫/- **Achhaandas Gujarati Free Verse Poemsin Translation** : Editor Chinu Modi, Trans.: Dr. Pramod Mehta, Gujarat Sahitya Akademi, Gandhinagar, Page 130+14, Rs. 100/-

ભારતીય સાહિત્ય

રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ

ધીરુ પરીખ

વિષયવસ્તુ અને નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ અતિ વિશાળ છે. તેમની કવનલીલા સુદીર્ઘ સમયપટ પર પથરાયેલી છે. આ સુદીર્ઘ કવનકાળ અને પ્રદીર્ઘ બંગાળી વિશેષ કુળપરંપરા તથા બંગાળી કવન- પરંપરાનો ભરપૂર લાભ એમના સર્જનને મળ્યો છે. આથી એમાં પ્રકૃતિ, પ્રભુ અને પ્રેમ જેવા સનાતન વિષયોની સાથે સાથે સમકાલીન સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિઓ તેમજ એતદેશીય અને વૈશ્વિક વાસ્તવિકતાઓ જેવા વિષયવસ્તુએ પણ તેમને આકર્ષ્યા છે.

કીર્તન-બાઉલ-ભટ્ટિયાલી જેવી ગાયકીપ્રધાન કવનપરંપરા અને ભાવોદ્રેકી સંસ્કૃતિ-પરંપરા કોઈ નવ્ય બંગાળી કવિને ઝટ આકર્ષી લે તેવી છે. પરંતુ કવિ જ્યારે સર્વતોમુખી પ્રતિભા ધરાવતો હોય અને સંપૂર્ણ કલાસભાન હોય ત્યારે તે આવી પરંપરાઓને કાલવીને નવનિર્માણ કે નવસર્જન કરતો હોય છે. ટાગોર તો શૈશવકાળથી જ અતીવ કલ્પનાશીલ અને ચિંતનશીલ હતા. આથી તેમની સામેની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરંપરાથી પ્રેરાઈને કંઈક નવું કરવા ઝંખી રહ્યા હતા. ‘સેકાલ’ જેવી કાવ્યરચનામાં એઓ કાવિદાસના કાળમાં પોતાના અસ્તિત્વને મૂકીને પછી તે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત પરંપરાના વારસદાર તરીકે તે ભવ્ય વનવાળામાં ગાયવાનું પરંદ કરતા નથી તેઓ એ પૂર્વકાલીન વનસંસ્કૃતિ અને તત્કાલીન તેના તફાવતથી સહજ રીતે જ સભાન છે. આમ, એમની સભાનતા એમને આંધળા અનુકરણમાંથી બચાવીને નિજી કવનકેડી કંડારવા તરફ દોરી જાય છે. 1ની ચેતના વૈશ્વિક ચેતના છે, એમનું ચિંતન વૈશ્વિક ચિંતન છે. આને કારણે સમકાલીન નૌકામાં વિહરતા સર્વકાલીન પ્રવાસી છે. પરંપરાના પૂરેપૂરા અધ્યાસોની દૃષ્ટિ પારગામી હોઈ એઓ અપૂર્વ એવી પોતાની સર્જનપરંપરા ઊભી કરી શક્યા છે. આ જ એમની વિશ્વકવિ તરીકેની છબી અંકિત કરી આપે છે. યેટુસ કે પાઉણડ જેવા એમની થોડી રચનાઓના વાચન પછી તેમાં કંઈક વૈશિષ્ટ્ય છે એવા તારણ પર આવેલા તે જ રવીન્દ્રનાથની વ્યક્તિમુદ્રાની પારાશીશી છે. પર્લ બકે એમને વિશ્વકવિ કહીને નવાજ્યા છે. આપું ત્યારે જ બને કે જ્યારે કોઈ કવિ પોતાના કવન પર સ્વકીય, સ્વતંત્ર અને સર્વકાલીન મુદ્રા ઉપસાવી શક્યા હોય. રવીન્દ્રનાથની કવિતા આ રીતે એમના વૈશ્વિક વ્યક્તિત્વનો પુરાવો બની રહે છે.

એમની કવિતાનો અધિકાંશ ઊર્મિપ્રધાન છે, પણ એમાં ઊર્મિમાંદ્ય કે ઊર્મિલતા નથી, એમની આવી કવિતાનો કલાપક્ષ એમનાં કાવ્યોને ઊંચી કોટિની કલાકૃતિઓ બનાવે છે. એમાં એમનો ભાષાવૈભવ, શૈલીવૈભવ, કલ્પનાવૈભવ અને લયવૈભવ મુખ્ય આકર્ષણો છે. એમની આવી કાવ્યકલા-સમૃદ્ધિએ એમને આપણા અર્વાચીન યુગના આરંભના મહત્ત્વના કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યાં છે.

એમનો સર્જનકાળ ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૨૦મી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે. આ

સમયગાળો એશિયા અને યુરોપ વચ્ચે રાજકીય સંઘર્ષોનો ગાળો હતો. બધું ઊથલપાથલ થઈ રહ્યું હતું ત્યારે રવીન્દ્રનાથે આ સંઘર્ષોની તીવ્રતા અનુભવીને પણ આખરે તો સમષ્ટિગત માનવજીવનની સંવાદિતાની સાધના કરી છે. એમનો આ દર્શનપક્ષ એમની કવિતાના અભિવ્યક્તિપક્ષને નિરાળો અને નરવો બનાવે છે. એમણે એશિયા અને યુરોપ – પૂર્વ અને પશ્ચિમ – માંથી માનવજીવનનું સ્વ-ત્વ અને સત્ત્વ કલાસંમાર્જનથી નિરૂપિત કર્યું છે. આથી જ એમની ગણના એક યુગવિભૂતિ તરીકે અને સર્વકાલીન સત્ત્વશીલ કવિ તરીકે થવા પામી છે. એમના આવેગો, અંગત કે બિન-અંગત, કલાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. એમની આવી કાવ્યસૂઝ એમને કલાસંયમ તરફ દોરી ગઈ છે. જીવન અને કલા એમને માટે એકમેકના પૂરક છે. એમનું પોએટિક ટૂથ – કાવ્યાત્મક સત્ય – એ જીવન સત્યથી અળગું નથી. એમની આ વિભાવના વિશ્વકવિઓની હરોળમાં એમને પ્રસ્થાપી આપે છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ નીચે માણસને એક ‘ચીજ’ ગણવાની જે ગણતરી ચાલી તેની સામે ટાગોરે નારાજગી વ્યક્ત કરતાં લખ્યું છે :

‘Obviously God made man to be human; but this modern product has such marvellous square-cut finish, savouring of gigantic manufacture, that the Creator will find it difficult to recognize it as a thing of the spirit, and a creature made in His own divine image.’

(દેખીતી રીતે જ ઈશ્વરે મનુષ્યપ્રાણીને માનવી બનવા માટે સર્જ્યું છે; પરંતુ આ આધુનિક નીપજ, જે વિરાટ ઉત્પાદનનો આનંદ આપે છે તે, સુંદર અને પાસાદાર ઓપવાળી છે કે તેના સર્જકને માટે પણ તેને આત્માથી નિષ્પન્ન એવી ચીજ તરીકે ઓળખવી અને પોતાના દૈવી બીબામાં પરમેશ્વરે તેને ઢાળી છે તે ઓળખવું મુશ્કેલ બનશે.)

રવીન્દ્રનાથ વિશ્વમાનવતાવાદી છે અને તેથી વિશ્વમાનવ એમના જીવનદર્શનના કેન્દ્રમાં છે. પરંતુ એનો અર્થ અંગત આવેગો અને સંવેગોથી એક મનુષ્ય તરીકે પોતે અલિપ્ત રહ્યા છે એવો નથી. રવીન્દ્રનાથને અંગત ભૌતિક પ્રેમની પણ પારાવાર અનુભૂતિ છે. આવી એક વિરહાવસ્થાનું શબ્દચિત્ર તેમણે રાધાના પૌરાણિક પાત્રની વિરહવેદના દ્વારા અભિવ્યક્ત કર્યું છે. આ રીતે અન્યોક્તિનો આશ્રય લઈ સ્વાનુભૂતિને કલાત્મક રીતે પ્રકટ કરી છે. ભરપૂરવાવે ૧૮૮૧માં રચાયેલી આ ગીતરચનામાં કવિ કહે છે :

‘આકુલ રાધા – રિઝ અતિ જરજર,

ઝરઈ નયનદઉ અનુખન ઝરઝર–

તુંહું મમ માધવ, તુંહું મમ દોસર,

તુંહું મમ તાપ ઘુચાઓ.

મરણ તુ આઓ રે આઓ.’

(આકુલ રાધાનું અંતર અતિ જર્જર,

ક્ષણક્ષણ ઝરે બે આંખો ઝર્ઝર –

તું જ મારો માધવ, તું જ મારો દોસ્તદાર,

તું મારા સંતાપને મિટાવ.

આવ, હે મૃત્યુ, તું આવ આવ.)

વિરહસંતાપની વેદનાના શમન માટે વિરહવેદના રાધાનાં આંસુ પર્યાપ્ત નથી. આથી એ અસહ્ય વિરહના સંતાપને દૂર કરવા રાધા મૃત્યુને આવાહન આપે છે. ગીતનો લય તો શોકાકુલ છે જ, પરંતુ પ્રથમ બે પંક્તિના અંત્યાનુપ્રાસ – જરજર, ઝરઝર – તથા ચોથી અને પાંચમી પંક્તિના અંત્યાનુપ્રાસ – ઘુચાઓ, આઓ – આ કંડિકામાં એક પ્રકારની પાઠ્યસંવાદિતા રચે છે. આ રીતે રચનારીતિમાં રવીન્દ્રનાથનો કલાકસબ અહીં આસ્વાદ્ય બને છે. તો માધવના મિલનની અવેજમાં મૃત્યુમિલનની ઝંખના એના વસ્તુવિષયને, એટલે કે રાધાની તીવ્રતમ વિરહવેદનાને, વધુ અસરકારક રીતે નિરૂપી રહે છે. રાધાની આ પ્રમાણેની ઉક્તિ-પ્રયુક્તિ દ્વારા ટાગોરે એક વિરહિણી નારીની હૃદયવિહ્વળતા સચોટ રીતે વર્ણવી છે. તો વળી એક બીજી ગીતરચનામાં આવી જ કોઈ પ્રેમિકા કોઈ અજાણ્યા પ્રેમી સાથે અભિસારે જવા તત્પર બની જાય છે. એમાં પણ બે અજાણ્યાં જણની વાતના નિર્દેશ દ્વારા વ્યક્તિનો નહીં પણ પ્રેમનો મહિમા વર્ણવાયો છે. વિરહિણી પ્રેમિકાની ઉક્તિ છે :

‘આજિ એ વરષા નિબિડતિમિર, ઝરો ઝરો જલ, જઈ કુટીર –

બાદલેર બાયે પ્રદીપ નિબાયે જેગે બસે આછિ એકારે,

અતિથિ અજાના, તવ ગીતસુર લાગિતેછે કાને ભીષણ મધુર –

ભાવિતેછિ મને યબ તવ સને અચેના અસીમ આંધારે.’

(આજે વર્ષાનો ગાઢ અંધકાર છે, પાણી ઝરમર ઝરે છે, જઈ કુટીર–

વાદળિયા પવને દીપ બુઝાવ્યો ને હું જાગતી બેઠી છું એકાકિની

ઓ અજાણ્યા અતિથિ, તારા ગીતના સૂર મારા કાનને ભીષણ મધુર લાગે છે,

તારી સાથે અપરિચિત એવા અસીમ અંધારે નીકળી પડવા હું વિચારું છું.)

અહીં વર્ષાની ઝરમર ધારા અને વાદળછાયા અંધકારના પ્રાકૃતિક વાતાવરણને પડછે, તે તત્ત્વોનો ઉદ્દીપક વિભાવની સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરીને, વિરહિણી કાવ્યનાયિકાના મનોભાવને અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે, કોઈ જીર્ણશીર્ષા ઝૂંપડીમાં વિપ્રલબ્ધા કે કદાચ વિરહોત્કંઠા નાયિકાને દૂરથી કોઈ અજાણ્યા અતિથિના કંઠનું કામણ આકર્ષે છે. અને તે તેની સાથે ચાલી નીકળવા વિચારી રહે છે. અહીં વિષયવસ્તુ તો પારંપરિક પ્રેમની ઉત્કટ વિરહાવસ્થાનું જ છે. પણ જે બાનીમાં તે રજૂ કરાયું છે તે તથા તેની પ્રલંબ લયકારી કવિકર્મની ઘોતક અને આસ્વાદ્ય છે. પ્રથમ પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં આવતા પાંચ ઇ-કાર અને ઉત્તરાર્ધમાં ‘ઓ’, ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ તથા ‘જ’ની દ્વિરુક્તિ એક પ્રકારનું પાઠ્ય સૌંદર્ય સર્જી રહે છે. તો પછીની પંક્તિમાં ‘બાયે’ અને ‘નિબાયે’નો આંતરપ્રાસ, ત્રીજી પંક્તિમાં ‘અ’, ‘ત’ની વર્ણસંગાઈ, ચોથી પંક્તિમાં વળી પાછો ‘મને’ અને ‘સને’નો આંતરપ્રાસ; તો બીજી અને ચોથી પંક્તિના અંત્યાનુપ્રાસ તેના પઠનમાં એક મધુર અનુભૂતિ કરાવે છે. વળી, પેલા અજાણ્યા અતિથિના ગીતના સૂરને ‘ભીષણમધુર’ જેવા વિશેષણથી નવાજી, નાયિકા તેના ચિત્ત પર થયેલી જબરદસ્ત અસરને પ્રકટ કરે છે. તો એવી અસર જ એ નાયિકાને પેલા અજાણ્યા નાયક સાથે ચાલી નીકળવા તૈયાર કરે છે તે તેના નિર્ધારને પ્રતીતિક્ષમ બનાવે છે. આ રીતે ટાગોરની કવિતામાં ભાવ સાથે વાક્યછાનો, ભાષાભંગિનો પણ સવિશેષ કલામહિમા છે તે નાણી-માણી શકાશે. તો વળી બીજા એક ગીતમાંથી આ પંક્તિઓ માણીએ –

**‘કુલેર ગંધ બંધુર મતો જડાયે ધરિછે ગલે –
આમિ એ કથા, એ વ્યથા, સુખ-વ્યાકુલતા કાઢાર ચરણતલે
દિબ નિછનિ.’**

(પુષ્પગંધ પ્રિયતમની જેમ જ મને ગળે વળગે છે –
મારી એ વાત, મારો આઘાત, એ સુખ-વ્યાકુલતા કોને ચરણે
હું ન્યોછાવર કરી દઈશ ?)

અહીં પણ બાનીમાધુર્ય અને કલ્પનાચાતુર્ય રવીન્દ્રનાથની એ કાવ્યનાયિકાના સુખાનુભવને સુપેરે અભિવ્યક્ત કરવામાં સફળતા પામે છે. કાવ્યનાયિકાની ઉક્તિ રૂપે મુકાયેલી આ પદાવલીમાં પણ, અન્યત્ર બને છે તેમ, રવીન્દ્રનાથનો અવાજ જ સંભળાય છે. રવીન્દ્રનાથનાં સંવાદકાવ્યોમાં પણ પાત્રની નિજી મુદ્રા જે-તે પાત્રની વાણીમાં બરાબર ઊપસવા પામતી નથી. આનું કારણ એ જ છે કે રવીન્દ્રનાથ મુખ્યત્વે ઊર્મિકવિ છે એટલે પાત્રના ઊર્મિકથન કે ઊર્મિનિરૂપણમાં કવિનો સ્વકીય ભાષાવૈભવ જ ખપમાં લેવાયો છે. કવિ રવીન્દ્રનાથ આવી જ ભાષાસંપત્તિની જેમ અલંકારસંપત્તિ પણ પોતાની અભિવ્યક્તિમાં કામે લગાડે છે. અલંકારાયોજન એ કંઈ કોઈ પણ કવિ માટે નૂતન પ્રયુક્તિ નથી, પરંતુ રવીન્દ્રનાથમાં તે જે રીતે વિનિયોજાય છે તેમાં ઉપમેયને સમુચિત અને સચોટ રીતે અસરકારક બનાવવા રવીન્દ્રનાથ ઉપમાનનાવીન્ય લઈ આવે છે. એમના એક ગીતમાં ભરવસંતે જે વિરહાનુભૂતિ જગવી છે તેને કવિ અલંકારની સહાયથી આ રીતે રજૂ કરે છે :

**‘ચિત્ત પિપાસિત રે
ગીતસુધાર તરે.
તાપિત શુષ્કલતા વર્ષણ યાયે યથા
કાતર અન્તર મોર લુઠિત ધૂલિ- ‘પરે
ગીત સુધારે તરે.’**

(રે ગીતની સુધા માટે
ચિત્ત તૃષાર્ત છે.
તાપથી સુકાયેલી વેલી જેમ વર્ષાની યાચના કરે છે
તેમ મારું ભયાકુલ હૃદયતલ ગીતની સુધા માટે
તે ધૂળમાં આગોટી રહે છે.)

ગ્રીષ્મના અસહ્ય તાપમાં શુષ્ક બનેલી વેલી જેમ વર્ષાને ઝંખી રહે તેવી રીતે આ મારું ચિત્ત પણ ગીતનું સુધાપાન કરવા તલપી રહ્યું છે. તે જાણે ધૂળમાં આગોટી રહે છે. અહીં ગ્રીષ્મના તાપથી આકુલ વેલી સાથે કાવ્યનાયક કે નાયિકાના વ્યાકુલ ચિત્તની સરખામણી એ વ્યાકુળતાને દઢાવી રહે છે. સુકાયેલી વેલીનું ઉપમાન નવીન તો છે જ, પણ સાથે સાથે સબળ પણ છે. પરંતુ આ અલંકારની પ્રયુક્તિ સિવાય પણ આ પંક્તિઓમાં જે લયબાની છે, જે પદશય્યા છે તે પણ સુપેરે આસ્વાદ્ય બને છે. ‘ચિત્ત’ની સાથે ‘પિપાસિત’નો પ્રાસ, પ્રથમ પંક્તિના અંતિમ ઉદ્દગાર ‘રે’ સાથેનો ત્યાર પછીની પંક્તિના અંતિમ પદ ‘તરે’ સાથેનું અંત્યાનુપ્રાસનું ઉચ્ચારણ-સૌંદર્ય ભળે છે. તો ચોથી અને પાંચમી

પંક્તિનાં અંતિમ પદો પણ ઉક્ત અંત્યાનુપ્રાસ સાથે મેળ સાધે છે. તો વળી ‘કાતર અન્તર’ એ બે પદોનું ઉચ્ચારણસામ્ય એક પ્રકારનો આંતરપ્રાસસાધ્ય સૌંદર્યબોધ સાધે છે. આ રીતે અલંકાર અને પદશય્યા દ્વારા રવીન્દ્રનાથ પોતાની કૃતિના સૌંદર્યને બહેલાવી રહે છે.

રવીન્દ્રનાથ એવી પણ પદાવલીનો ઉપયોગ કરે છે કે જેનાથી રવાનુકારી સંગીતમય વાતાવરણ ઊભું થતું હોય છે. ૧૮૮૬માં રચાયેલા આ પદની આવી પદાવલી આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે તેમ છે :

**‘એ આસે ધીરે
યાય લાજે ફિરે,
રિનિકિ રિનિકિ રિનિકિ મંજુ મંજુ મંજુરે
રિનિકિ – ઝીન્ની રે,’**

(તે આવે ધીરે
લાજ પાછી ફરે,
મંજુલ ઝણકારે રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ઝાંઝર
રણકાવતી રે.)

આગંતુક કાવ્યનાયિકા જે રીતે ઝાંઝર ઝણકાવતી આવે છે અને લજજાથી પરત ફરી જાય છે તેનું રવાનુકારી શબ્દચિત્ર ટાગોરે ઉપરની પંક્તિઓમાં તાદૃશ ખડું કર્યું છે. તો આ જ ગીતમાં અંતે તે કેવી પ્રલંબ સમાસરચના કરે છે તે પણ એમની કાવ્યશૈલીનો એક વિશેષ છે :

**‘કોમલપદપલ્લવતલચુમ્બિત ધરણી રે
નિકુંજકુટીરે.’**

(કોમલ પદપલ્લવની પાનીઓથી ચુમ્બિત ધરતીમાં
નિકુંજકુટીરે.)

નિકુંજની કુટીરમાં તે તેના કોમલ પગની પાનીઓથી ચુમ્બિત ધરાતલ પરથી આવે છે. અહીં ‘કોમલપદપલ્લવતલચુમ્બિત’ જેવો પ્રદીર્ઘ સમાસ છે, પરંતુ તેની કોમળ પદાવલીને કારણે તે ખટકતો નથી. નહીંતર ગીત જેવી રચનામાં આવા પ્રલંબ સમાસ રસવિદ્ન ઊભું કરી રહે. પણ ટાગોરની કલાસૂઝ એવાં રસસ્થાનોને અકબંધ જાળવી રાખે છે. ટાગોરમાં કલ્પનાવિલાસ પણ આહ્લાદક હોય છે. અહીં એમના સર્જનાત્મક કલ્પનાવિહારનાં બેએક દષ્ટાન્તો જોઈએ :

૧. ‘સંધ્યા તારે પ્રણામ ક’રે સબ સોના તાર દેય રે શુધી.
ફોટા કુલેર આનંદ રે ઝરા કુલે ફલેઈ ધરે –
આપનાકે ભાઈ, ફરિયે-દેઓયા ચુકિયે દે તુઈ બેલાબેલિ.’
૨. ‘પથિક ભુવન ભાલોબાસે પથિકજને રે,
એમન સુરે તાઈ સે ડાકે કાણે કાણે રે.
ચલાર પથેર આગે આગે ઋતુર ઋતુર સોડાગ જાગે,
ચરણઘાયે મરણ મરે પલે પલે.’

૧. (સંઘ્યા તેને પ્રણમીને તેનું સઘળું સુવર્ણ તેને ચૂકવી આપે છે.
ખીલેલા ફૂલનો આનંદ રે ખરેલા ફૂલમાં જ ફળ બને છે -
અરે બન્ધુ, તારે પોતાને સમયસર પૂર્ણપણે અર્પવાનું ચૂકવી દે.)

૨. (આ પથિકાલય પથિકોને ચાહે છે,
તેથીસ્તો ક્ષણેક્ષણે આવા સૂરથી પુકારે છે.
ચાલવાના રસ્તા પર આગળ અને આગળ ઋતુઋતુનો સોહાગ જાગે,
પદાઘાતે મૃત્યુ જ પળેપળે મરે છે.)

અહીં પ્રથમ દૃષ્ટાંતમાં કવિ જાણે કે પાન્યને કહે છે કે તારે જીવનપથ પરથી પસાર થતાં જે કંઈ અર્પવાનું હોય તે અર્પી દે. બધું જ સમર્પી જવાનો આ ઊર્જસ્વી ભાવોન્માદ એ જીવનની સાર્થકતા છે. આ સત્યને સંઘ્યાના દૃષ્ટાંતથી કવિ અહીં સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. જેમ સંઘ્યા જતાં પૂર્વે પોતાનો સકલ સોનેરી રંગથાળ અર્પીને જાય છે તેમ આપણે પણ આપણું સઘળું સમર્પીને જવાનું છે. તો વળી બીજું દૃષ્ટાંત ફૂલના ખરી પડવાનું અને તેને કારણે ફળની પરિણતિ પામવાનું શક્ય બને છે. ફળની જેમ પરિપક્વ રૂપ માટે ફૂલની જેમ ખરી પડવું એ અનિવાર્ય અને સહજ પ્રક્રિયા છે. રવીન્દ્રનાથ આ પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતોની ખોજ માટે જે કલ્પનાવિહાર કરે છે તેનું પણ તેમની કાવ્યરચનાઓમાં સૌંદર્યમંડિત પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. તો બીજા દૃષ્ટાંતમાં પથિકાલયના દૃષ્ટાંતથી કદાચ આ જગતને બૃહદ્ પથિકાલયનું રૂપક આપવાનો કવિનો કીમિયો જણાય છે. પથિકાલય સર્વ પથિકોનું સ્વાગત કરે છે. અહીં સૃષ્ટિમાં સહુનું સ્વાગત છે અને જે પથિકની જેમ ચાલતો રહે તેને માટે ડગલે ને ડગલે મૃત્યુનું જ મૃત્યુ થાય છે. ચરૈવેતિ ચરૈવેતિનો ઉપનિષદ-સંદેશ જાણે કે અહીં રવીન્દ્રનાથ પોતાની કલ્પનાને બળે નવીન ઉદાહરણથી આપે છે. આ રીતે એમની કવિતાને માણવા એમના કલ્પનાવિહારને પણ આસ્વાદવો જોઈએ.

રવીન્દ્રનાથની એક અન્ય વિશેષતા એમની ચિત્રાત્મકતા છે. કવિતામાં એ ભાવાનુકૂલ, પ્રસંગાનુકૂલ ગતિ અને સ્થિતિચિત્રો અપૂર્વ રીતે આલેખી શકે છે. એમાં એમની નિરીક્ષણશક્તિ અને નિરૂપણના પ્રાવીણ્યનો આપણને અનુભવ થાય છે. કોઈ અજાણી નૌકાને અજાણ્યા સાગરમાંથી આવતી નિહાળી કાવ્યનાયકનું મન એમાં ચાલી નીકળવા તત્પર બની જાય છે. આ દશ્યનું વર્ણન કરતાં રવીન્દ્રનાથ એમના એક ગીતમાં દશ્ય સર્જે છે :

**‘પિછને ઝરિછે ઝરોઝરો જલ, ગુરુગુરુ દેયા ડાકે,
મુખે એસે પડે અરુણકિરણ છિન્ન મેઘેર ફાંકે,**

(પાછળ ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડે છે, ગડગડાટથી બોલાવે છે,
છિન્નમિન્ન થયેલા મેઘના રંધ્રમાંથી અરુણ કિરણ ચહેરા પર પડે છે.)

અહીં ઝરમરતા વરસાદનું અને તેની પાછળ થતી મેઘગર્જનાનું ચાક્ષુષ, સ્પર્શ્ય અને શ્રવણગમ્ય શબ્દચિત્ર માત્ર એક જ પંક્તિમાં કવિવરે આંકી આપ્યું છે. તો બીજી પંક્તિમાં વેરાતા વાદળના છિદ્રમાંથી રક્તિમ સૂર્યકિરણ ચહેરા પર ઢળી રહ્યું છે તેનું પણ સ્પર્શક્ષમ અને ચાક્ષુષ ચિત્ર આંકે છે. આવી જ રીતે એક સુંદર શબ્દચિત્ર વસંતનાં વધામણાંનું જોઈએ :

**‘નવ શ્યામલ શોભન રથે એસો બકુલ-બિછાનો પથે,
એસો બજાયે વ્યાકુલ વેણુ મેખે પિયાલકુલેર રેણુ.**

એસો હે, એસો હે, એસો હે આમાર વસંત, એસો.’

(નવ્ય શ્યામલ સુંદર રથમાં બકુલ બિછાવેલા માર્ગે આવ,
વ્યાકુલ વેણુ વગાડતો પિયાલપુષ્પની પરાગરજ ચોળીને તું આવ.
આવ હે, આવ હે, આવ હે, મારા વસંત આવ.)

અહીં વસંતઋતુને તેના વિશેષ સાથે રવીન્દ્રનાથ વધાવે છે. વસંત કેવો છે ? એને પ્રાણને વ્યાકુલ કરતી વેણુ વગાડતો કલ્પ્યો છે. એના આગમનનો પથ બકુલપુષ્પોથી બિછાવેલો છે અને તે પૂર્ણ ખીલેલી ઘેરી લીલી વનરાજિના રથમાં પધારે છે. ઘેરી લીલી વનરાજિને અહીં શ્યામ - કાળી નહીં - કહેવામાં આવી છે. તો વળી આ વસંત પિયાલપુષ્પની પરાગરજને અંગાંગે ચોળીને આવે છે. આવા વસંતને કવિ નિમંત્રી રહે છે. અહીંના વસંતના ચિત્રમાં વસંતનો જે વૈભવ વર્ણવાયો છે તે સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ સાહિત્યની યાદ તાજી કરાવે તેવો છે - એમાંની સામગ્રી અને નિરૂપણ-શૈલી બન્ને રીતે.

કાલિદાસના ‘કુમારસંભવમ્’ના ત્રીજા સર્ગના ૩૧મા શ્લોકમાં આ ‘પિયાલ’ વૃક્ષ અને તેનાં પુષ્પોનો ઉલ્લેખ આવે છે :

‘મૃગાઃ પ્રિયાલદુમમજ્જરીણાં રજઃકઠૈવિચ્છિતદષ્ટિપાતાઃ ।

મદોદ્દતાઃ પ્રત્યનિલાઃ વિચેરુર્વનસ્થલીર્મર્મરપત્રમોક્ષાઃ ॥’

(પિયાલપુષ્પની પરાગરજ ઊડી ઊડીને આંખોમાં પડવાથી મદમાતાં હરણો સારી રીતે જોઈ શકતાં નથી. તેઓ પવનથી ખરી પડેલાં સૂકાં પર્ણોથી મર્મરતી વનભૂમિમાં આમતેમ દોડી રહ્યાં છે.)

અહીં જોઈ શકાશે કે કાલિદાસના પ્રકૃતિચિત્રમાં અને રવીન્દ્રનાથના પ્રકૃતિચિત્રમાં એક પ્રકારનું વર્ણનગત અને શૈલીગત સામ્ય છે. રવીન્દ્રનાથે કાલિદાસને વાંચીને ખૂબ પ્રભાવ અનુભવ્યો છે. આ પ્રભાવ અવારનવાર રવીન્દ્રનાથની પ્રકૃતિકવિતામાં જોવા મળે છે. પરંતુ એ પ્રભાવ ભાષાકીય સ્તરે, વિગતોની સ્થલકાલીન પ્રતીતિકારકતા પરત્વે અને લયકારી પરત્વે નિજ લાક્ષણિકા બનીને આવે છે. કાલિદાસનું ‘મેઘદૂત’ વાંચીએ અને રવીન્દ્રનાથનું દીર્ઘકાવ્ય ‘મેઘદૂત’ વાંચીએ ત્યારે પણ આ પ્રભાવાત્મક મુદ્દાઓની પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહીં. અલબત્ત, કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ના વાચન પછી યુવાન રવીન્દ્ર પર પડેલો પ્રેમ અને પ્રકૃતિનો પ્રભાવ અવશ્ય જોઈ શકાય છે. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ કાલિદાસકાલીન પ્રકૃતિ અને માનસને પોતાના કાળના સંદર્ભમાં અને પોતાના સંદર્ભમાં મૂકીને પોતાની ‘મેઘદૂત’ રચનામાં વર્ણવે છે. એમાં એક રીતે સામ્ય છે તો બીજી રીતે વૈષમ્ય પણ છે. વિષય, વર્ણન, વાતાવરણ અને વ્યક્તિ-વિસ્તારનાં નામોમાં સામ્ય છે. પરંતુ ભાવસૃષ્ટિ, ભાષા, લયબંધ અને કલ્પનાવિહારમાં વૈષમ્ય છે. મૂળ ‘મેઘદૂત’ સંસ્કૃત વૃત્તમાં છે, જ્યારે રવીન્દ્રનાથે એને પોતીકા લઘુપયારમાં રચ્યું છે. ‘માનસી’માંના આ કાવ્યનો ઉપાડ જ કાલિદાસને સંબોધનથી થાય છે અને પછી પૃચ્છાઓ આગળ વધે છે :

‘કવિવર, કબે કોન્ વિસ્મૃત વરષે

કોન્ પુષ્પ આષાઠેર પ્રથમ દિવસે

લિખેછિલે મેઘદૂત ?’

(કવિવર, ક્યારે કયા વિસ્મૃત કાળમાં

કયા પવિત્ર આષાઢના પ્રથમ દિને
મેઘદૂત લખ્યું હતું ?)

આ પ્રશ્ન પાછળનો ધ્વનિ કદાચ એવો છે કે તમે ભલે વિસ્મૃત ભૂતકાળમાં આ કાવ્યની રચના કરી હોય, પણ તે તો સર્વકાલીન અને સાર્વત્રિક પથની વિરહપીડા અને મિલનકીડા છે. રવીન્દ્રનાથ જાણે છે કે કાલિદાસનું છંદોવિધાન ભાવાનુકૂલ વૃત્તમાં છે. આથી જ રવીન્દ્રનાથ આ કાવ્યમાં આગળ કહે છે :

‘મેઘમન્દ્ર શ્લોક

વિન્ધેર વિરહી યત સકલેર શોક

રાખિયાછે આપન આંધાર સ્તરે સ્તરે

સઘન સંગીત-માને પુંજભૂત કરે.

(મેઘમન્દ્ર શ્લોક

વિન્ધના સર્વ વિરહીજનોનો જ શોક
પોતાના જ અંધકારઘેર્યા સ્તરે સ્તરે
સઘન સંગીતમાં તે પુંજભૂત કરે.)

કાલિદાસના આ કાવ્યનું કામણ રવીન્દ્રનાથ પર કેવું થયું છે ? કવિ કથે છે :

**‘પ્રતિ વર્ષા દિયે ગેછે નવીન જીવન
તોમાર કાવ્યેર ’પરે કરિ ભરિષન
નવ વૃષ્ટિવારિધારા, કરિયા સંચાર
નવ નવ પ્રતિધ્વનિ જલદમન્દ્રે,
સ્ફીત કરિ સોતોવેગ તોમાર છન્દેર
વર્ષાતરંગિણીસમ.’**

(પ્રત્યેક વર્ષા તમારા કાવ્યની ઉપર
નવવર્ષાની ઝરમર વર્ષાવી રહી
મેઘગર્જનના નવા નવા પડઘા પાડી
વર્ષાની સરિતા સમ તમારા છંદના
પ્રવાહવેગને વિસ્તારી નવ્ય જીવન
સદા આપતી ગઈ છે.)

રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે પ્રત્યેક નવ વર્ષાએ કાલિદાસના આ મેઘમંદ્ર છંદની લય-
તાને વિન્ધને નવ્ય જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, આ વિરહી યક્ષ અને વિરહિણી પ્રિયાના
વિપ્રલંભ શુંગારની પોતાના ચિત્ત પર પડેલી અસરને રવીન્દ્રનાથ આ રીતે વર્ણવે છે :

**‘એઈ મતો મેઘરૂપે ફિરિ દેશે દેશે
હૃદય ભાસિયા ચલે ઉત્તરિતે શેષે
કામનાર મોક્ષધામ અલકાર માઝે,
વિરહિણી પ્રિયતમા યેથાય વિરાજે
સૌન્દર્યેર આદિસૃષ્ટિ, સેથા કે પારિત**

**લયે યેતે તુમિ છાડા કરિ અવારિત
લક્ષ્મીર વિલાસપુરી – અમર ભુવને !’**

(એ જ રીતે આ હૃદય મેઘ રૂપે ફરે
દેશદેશમાં વહેતું નાંગરવા કરે
કામનાના મોક્ષધામ અલકાપુરીમાં,
જ્યાં સૌન્દર્યની આદિમ સૃષ્ટિ વિરહિણી
પ્રિયતમા વિરાજે છે, તમારા સિવાય
લક્ષ્મીની વિલાસપુરી ઉદ્ઘાટિત કરી
અમર લાડમાં કોણ મને લઈ જાય ?)

કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ના નાયક યક્ષના ઊર્મિતંત્રને રવીન્દ્રનાથ સ્વના અને સર્વના
એ પ્રકારના ઊર્મિતંત્રને વિરહવેદનામાં અનુભવે છે અને જાણે સ્વના અનુભવને યક્ષને પડછે
મૂકીને રવીન્દ્રનાથ કહે છે :

‘કવિ, તવ મન્ત્રે આજિ મુક્ત હયે યાય

રુદ્ધ એઈ હૃદયેર બન્ધનેર વ્યથા.

લભિયાછિ વિરહેર સ્વર્ગલોક યેથા

ચિરનિશ યાપિતેછે વિરહિણી પ્રિયા

અનન્ત સૌન્દર્ય-માઝે એકાકી જાગિયા.’

(કવિ તમારા મંત્રથી આજે મુક્ત બને
હૃદયનાં બંધનથી રૂંધાયેલી વ્યથા,
અનંત સૌન્દર્ય વચ્ચે એકલી જાગતી
વિરહિણી પ્રિયા લાંબી રાતને જ્યાં વિતાવે છે
ત્યાં તે વિરહનો સ્વર્ગલોક હું પામ્યો છું.)

યક્ષની અનુભૂતિ સાથે જાણે પોતાની અનુભૂતિનું સાયુજ્ય રવીન્દ્રનાથ અનુભવે છે.
આ રીતે એમણે ‘મેઘદૂત’ જેવા કાવ્ય દ્વારા યક્ષાનુભૂતિને નિજી લયબાનીમાં અભિવ્યક્ત
કરીને કાલિદાસના પ્રભાવને પોતીકી મુદ્રાથી અંકિત કર્યો છે. બીજી રીતે જોવા જતાં યક્ષની
અનુભૂતિ સાથેના સ્વના અનુભવને જોડી તે સર્વજનસામાન્ય અને સર્વકાલીન બનાવે છે.

રવીન્દ્રનાથ એક એવા કવિ છે કે જે સાચા અને સમર્થ કલાકારની જેમ પોતાના
લાગણીતંત્રને અતિક્રમી તેને રસાત્મક ભાવાલેખનમાં ઢાળી શકે છે. એમના અંગત અનુભવો,
ભાવાવેગો માત્ર વ્યક્તિગત લાગણીના આલેખો બનીને રહી જતા નથી. તે એક રસાત્મક
સ્તરે સર્વજનભોગ્ય બની રહે છે. રવીન્દ્રનાથની ઊર્મિકવિતાનો આ વિશેષ છે. એમનાં
વિરહનાં કાવ્યોમાં પણ એક પ્રકારનો ઉચ્ચ રસાનંદ પામી શકાય છે. આ ઇસ્થેટિક પ્લેઝર
એ એમનાં ઊર્મિકાવ્યોને અંગત લાગણીવેડામાંથી ઉગારી લે છે.

એમણે ‘પર્સનાવિટી’ નામના નિબંધમાં કહ્યું છે : ‘This world which takes
its form in the mould of man’s perception, still remains as a partial
world of his senses and mind. It is like a guest and not like a kinsman.
It becomes completely our own when it comes within the range of

our emotions. With our love and hatred, pleasure and pain, fear and wonder continually working upon it, this world becomes a part of our personailty.' (આ જગત જે મનુષ્યની દષ્ટિના બીબામાં ઢળ્યું છે તે હજુ પણ તેની લાગણીઓ અને બુદ્ધિનું આંશિક જગત છે. એ અતિથિ સમાન છે, સંબંધી સમાન નહીં. તે સંપૂર્ણપણે આપણું ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે આપણી લાગણીઓની કક્ષામાં આવે છે. આપણો પ્રેમ અને ધિક્કાર, આનંદ અને અવસાદ, ભય અને આશ્ચર્ય સતત તેની સાથે જડાયેલ હોય તો આ જગત આપણા વ્યક્તિત્વનો એક અંશ બને છે.)

આ જગત એ મનુષ્યની લાગણીઓ અને સમજ સાથે જડાયેલું છે. અને તેથી એ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો એક અંશ બની રહે છે. પરંતુ એ જગત એક અંશરૂપ જ છે, સંપૂર્ણ નથી. ટાગોરે ખરેખર તો મનુષ્યમાત્રમાં વૈશ્વિક મનુષ્યને જોવાનો રસક્રીય પુરુષાર્થ કર્યો છે. 'ધ રિલિજન ઓફ એન આર્ટિસ્ટ'માં એક સ્થાને રવીન્દ્રનાથ જણાવે છે :

'Things to which we are bound by the tie of self-interest are eclipsed by the shadow of our own self... The immediate consciousness of reality in its purest form, unobscured by the shadow of self-interest, irrespective of moral or utilitarian recommendation, gives us joy as does the self-revealing personality of our own.'

(આપણે જે ચીજવસ્તુઓ સાથે જાતમતલબથી બંધાયેલા હોઈએ છીએ તે વસ્તુઓ આપણી જાતના પડછાયાથી લાંછિત થાય છે... શુદ્ધતમ સ્વરૂપની વાસ્તવિકતાની સીધેસીધી સભાનતા, જાતમતલબના પડછાયાથી લાંછિત થયા વગરની, નૈતિક કે ઉપયોગી ભલામણથી પર, આપણને આનંદ આપે છે જેમ આપણી જાતને છતી કરતી આપણી પોતાની વ્યક્તિમત્તા આનંદ આપે છે.)

આમ, રવીન્દ્રનાથ સૂચવે છે કે પરલક્ષી વાસ્તવિકતાને ગ્રહણ લગાડતી જાતમતલબી ભાવનાઓ-ઈચ્છાઓ-ઊર્મિઓથી છૂટીને પરલક્ષી વાસ્તવિકતાને શુદ્ધતમ સ્વરૂપે રજૂ કરવી તે સાચા કલાકારનો ધર્મ છે. સાચો કલાકાર અંગત લાગણીઓના રગડાથી જીવનના અને જગતના રૂપને ખરડી નાખતો નથી. આ રીતે રવીન્દ્રનાથ કલાસંયમની વાત કરે છે. વ્યક્તિને સમષ્ટિથી અલગ પાડતી ખાઈને દૂર કરી બન્નેને જોડવાનું કામ કરતો કલાકાર એક સેતુરૂપ છે. કલાકારનું કામ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિને ભિન્નભિન્ન કરવાનું નથી, બલકે બન્ને વચ્ચે સંવાદિતા સાધવાનું છે, બન્નેને જોડવાનું છે. વ્યષ્ટિનું સમષ્ટિમાં વિગલન કરવાનો કીમિયો સાચો કલાકાર કામે લગાડે છે. રવીન્દ્રનાથ કલાકારની પોતાની વિભાવના પ્રમાણે પોતાની કવનપ્રવૃત્તિમાં ચાલ્યા છે. અંગતને બિન-અંગત સ્તરે લઈ જઈ શુદ્ધ રસાનંદની સીમાએ એમણે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ પહોંચાડી છે. આને પરિણામે એમનાં કાવ્યો સર્વભોગી અને સર્વકાલીન બની શક્યાં છે. કલાકાર તરીકેની એમની આ પરલક્ષિતામૂલક આત્મલક્ષિતા એમને વિશ્વકવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે. આ એક લઘુ અભ્યાસમાં પ્રદીર્ઘ સર્જનકાળ ધરાવતા પ્રબુદ્ધ વિશ્વકવિના કાવ્યવિશ્વને માણવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે, જે વાસ્તવમાં ટાગોરની વિરાટ કવિપ્રતિભાને ધરેલો વામન અર્ધ છે.

(સંપૂર્ણ)

શ્રદ્ધાંજલિ

કવિ શ્રી આદિલ મન્સૂરીની વિદાય

યોગેશ જોષી

તા. ૬ નવેમ્બરના રોજ કવિ શ્રી આદિલ મન્સૂરીનું હૃદયરોગના હુમલાથી ન્યૂ જર્સી ખાતે અવસાન થયું. મૂળ નામ ફરીદ મહમ્મદ ગુલામનબી મન્સૂરી. એમનો જન્મ તા. ૧૮-૫-૧૯૩૬ના રોજ અમદાવાદ ખાતે થયો હતો. વતન પણ અમદાવાદ. પ્રાથમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં. આદિલ મન્સૂરીએ કેરિયરમાં નોંધ્યું છે -

'ઢાલગરવાડના ઘર નં. ૭૨૨ના ઓટલા પરની સાંજ. મહેતા માસ્તર છીંકણી સૂંઘે ને સ્લેટ પર એકડો ઘૂંટાવે. એકડો ઘૂંટાય જ નહિ. એકડાના માથામાંનું મીંડું ઘૂંટાય પણ પછી મીંડામાંથી સૂંઢ ન લટકે તે ન જ લટકે.

ઘંટડી રણક્યા કરે.'

(સર્જકની આંતરકથા, સં. ઉમાશંકર જોષી, ૧૯૮૪, પૃ. ૨૮૨)

માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદ તથા કરાંચીમાં. અભ્યાસ મેટ્રિક. પણ ઉર્દૂ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃતના અનુવાદો થયેલ ગ્રંથોનું અધ્યયન. પિતા સાથે કરાંચીમાં કાપડનો વ્યવસાય. ત્યારબાદ અમદાવાદમાં સૂતરનો અને કાપડનો વ્યવસાય. ત્યારબાદ ગુજરાતી સામયિકોમાં પત્રકારત્વ. ૧૯૭૨માં વિજ્ઞાપન કંપનીમાં જોડાયા. ત્યાર પછી અમેરિકામાં વસવાટ.

પોતાનો પરિચય તેઓ એક શે'ર દ્વારા આમ આપે છે -

**'જી હા આદિલ તો તખલ્લુસ માત્ર છે,
નામ ધંધો ધર્મ ને જાતિ ગઝલ.'**

આમ એમણે ગઝલધર્મ અંગીકાર કરેલો !

આદિલનું અવસાન 'દિલકા દૌરા' પડવાથી થયું. એટલે કે દિલ એમની પાસે જ હતું, કોઈને આપી નહોતું દીધું ! ને આમ જુઓ તો એમણે 'બધ્યા'ને દિલ દઈ દીધેલું ! તેઓ ગઝલ જેટલું જ માણસને ચાહતા, વતન અમદાવાદને ચાહતા. માણસ રદીફવાળી ઘણી ગઝલો એમની પાસેથી સાંપડી છે. કવિની વ્યક્તિગત નહિ, પણ મનુષ્યની પીડા એમણે અનેક ગઝલોમાં, શે'રોમાં, કાવ્યોમાં ધારદાર રજૂ કરી છે. ક્યારેક રમૂજ, હળવાશ કે વિડંબનાની ઓથે પણ એમણે મનુષ્યની પીડા રજૂ કરી છે -

**'આગ પાણી અને હવા સામે
માનવી એકલો બધા સામે'**

S

**'મકાનોમાં લોકો પુરાઈ ગયા છે,
કે માણસને માણસનો ડર હોય જાણે.'**

‘કોઈ બંદૂક લે ઊભું છે નાકે,
ગલી થયરી રહી છે એની ધાકે.’

S

‘મનોમન ગણી લે બધા ગામલોકો,
અને રોજ ખૂટવા કરે એક માણસ.’

S

સંબંધીય કારણ વગર હોય જાણે,
આ માણસ બીજાઓથી પર હોય જાણે.’

S

‘હજીય એમની માણસમાં થાય છે ગણના,
જે માણસોને અહીં જીવતા જલાવે છે.’

S

‘હેતુ વગરની ભીડમાં,
કારણ વગરના માણસો.’

S

‘રણરેતમાં ડૂબી ગયા,
પાણી વગરના માણસો.’

આ કવિ મનુષ્યની પીડા-દર્દ ક્યારથી અનુભવે છે ? તો કે -

‘આદિલને તે દિવસથી મળ્યું દર્દ દોસ્તો,
દુનિયાની જે દિવસથી શરૂઆત થઈ હશે.’

પ્રથમ ગઝલની રજૂઆત ક્યારથી થઈ હશે ? આ ગઝલકાર કહે છે -

‘જ્યારે પ્રણયની જગમાં શરૂઆત થઈ હશે,
ત્યારે પ્રથમ ગઝલની રજૂઆત થઈ હશે.’

આદિલ મન્સૂરીએ શૈશવના અનુભવો નોંધતાં લખ્યું છે -

‘છોકરાઓનો અફો. ગિલ્લીદંડા, બોલબેટ, કોચમણી, પતંગ, સંતાકૂકડી,
ચોર-પોલીસ. મદ્રસામાંથી ટોળું શોધવા આવે. પકડીને લઈ જાય. થાંભલાથી
બાંધે, મૂર્ગો બનાવે. વાંકા વળી પગમાંથી હાથ નાખી કાન પકડવાના, પીઠ ઉપર
બે ઈંટો, ઈંટો પડી જાય તો માર પડે. ઈંટ હવામાં ઊછળે. મો’લી સા’બના માથામાં
વાગે. લોહી, નાસભાગ, ઘેર પિતા પાસે ફરિયાદ, પિતાના હાથે મારઝૂડ.
ઘંટડી રણક્યા કરે...’

(‘સર્જકની અંતરકથા’, સં. ઉમાશંકર જોશી, પૃ. ૨૮૨)

આવા રમતિયાળ અને ભારે તોફાની આદિલ કવિતામાં તોફાન - મસ્તી - ટીખળ
- રમત ન કરે તો જ નવાઈ. આવા તોફાની આદિલ કવિતામાં સાહસ ન કરે તો જ નવાઈ.
હા, કવિતાની - છંદોની ચુસ્ત શિસ્ત તેઓ ‘કુમાર’ કાર્યાલયમાં ચાલતી ‘બુધસભા’માં
શીખ્યા. અને આધુનિકતા માટે, પ્રયોગો માટે, તોફાનો માટે ‘રે’ મઠમાં એમને મોકળું મેદાન
મળ્યું, ખૂંદવા માટે જાણે દરિયો મળ્યો. લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી જેવા

મિત્રો મળ્યા. પછી તો કવિતા વહેતી જ ગઈ, સાબરમતીના પૂરનાં તોફાની પાણીની જેમ.
આદિલ મન્સૂરી, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી આદિ ગઝલકારોએ ગુજરાતી ગઝલને ઉર્દૂ -
ફારસીની અસરમાંથી મુક્ત કરીને સવાઈ ગુજરાતી બનાવી એટલું જ નહિ, ગઝલમાં અવનવા
પ્રયોગો કરીને કાવ્યાત્મક ત્રિજ્યા વિસ્તારી. ગઝલના બધા શે’ર અલગ અલગ મણકા હોવા
છતાં કોઈ કાવ્યાત્મક દોરથી જોડાઈને, પરોવાઈને એક માળા બને, એ દિશામાં કામ થયું.
રદીફ, કાફિયા, મત્લઅ, મક્તઅ વગેરેની જાળવણી સાથે ભાવ, તર્ક કે વિષયસાતત્યના
આંતરપ્રવાહથી બધા શે’ર કે ગઝલ-ગુચ્છ સંકળાય તેવું થવા લાગ્યું. રદીફ, કાફિયામાંય
પ્રયોગો થવા લાગ્યા.

આધુનિક કવિતાના પ્રવાહમાં નગરકાવ્યો લખાયાં તેમ આદિલ પાસેથી સંવેદનાત્મક,
ભાવાત્મક નગર-ગઝલોય મળી. અમદાવાદને ભરપૂર ચાહતા આદિલ કરાંચીમાં મેટ્રિકમાં
હતા ત્યારે ગુજરાતીમાં એમની પહેલી ગઝલ કરાંચીના એક સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી -

‘મધદરિયે છે મારી કશ્તી

ક્યાંય નથી દેખાતો સાહિલ

.....

દૂર વતનથી હું છું આદિલ.’

કરાંચીથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, ફરી વતન છોડવાનું થયું તે વેળાનાં સંવેદનોની
ગઝલ ‘મળે ન મળે’ ખૂબ ખ્યાતિ પામી.

‘નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.’

S

‘વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં આદિલ,
અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્મલર મળે ન મળે.’

આવી સંવેદનાત્મક, ભાવાત્મક સંઘેડાઉતાર ગઝલ આપનાર આદિલ કેવું ટીખળ
કરી શકે એનાંય એક-બે ઉદાહરણ -

‘ખરેખર ક્યાં સુધી આ ચૂસણીઓ આપશો આદિલ
વિવેચક ઘોડિયામાં જો રડે તો એને રડવા દો.’

S

‘આ ગઝલ આદિલ હૃદય સોંસરવી ઊતરી જાય પણ
પંડિતોને પાઘડીનો ભાર વચ્ચે આવશે.’

- આવી રમૂજ કરનાર આ કવિ પાસેથી અરૂઢ ગઝલ તથા અરૂઢ શે’ર પણ મળે
છે; જેમ કે -

‘એના પતનને બિલ્લીના કૂદકામાં જોઈને,
મારો વિકાસ થાય છે શેરીના ચાનમાં.’

વિશ્વયુદ્ધ પછીના સમયમાં આધુનિકતાનો પ્રવાહ શરૂ થયો, એમાં એકલતા, શૂન્યતા,
રિક્તતા, ખાલીપણું આદિ ભાવ ઘૂંટાઈને પ્રગટ થવા લાગ્યા. આદિલની ગઝલોમાંય આ
ભાવ ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને વ્યક્ત થયા છે -

‘શૂન્યતા પાનખરમાં ફરતી રહી,
પાંદડીઓ આભથી ખરતી રહી.’

S

‘મને રિક્તતાથી ભર્યો છેવટે,
કોઈ મારી ધીરજનું ફળ તો જુઓ.’

S

‘કોણ ડોકાય હવે બારીએ, ઘર ખાલી છે,
કોઈને સાદ ન પાડો કે નગર ખાલી છે.’

S

‘ભીંતો સાથે વાતો કરતાં, જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં,
ભીંતોની વાતો સાંભળતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં.’

S

‘ઊઘડતાં નથી બારણાં બારી આદિલ,
હવે બંધ ઘરમાં વસે છે દીવાલો.’

આધુનિકતાથી રસાયેલાં, માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલાં ઉત્તમ કાવ્યો પણ એમની પાસેથી મળ્યાં છે; જેમ કે, ‘કબૂલાત’ – એના અંતની પંક્તિઓ જોઈએ —

‘તક મળે તો,
ફૂંક મારી દઉં ગઝલના કાનમાં
એકેક ચપટા શબ્દના પોલાણને
અંદર જઈ જોઉં તપાસું,
સહેજ પણ શંકા જો આવે કોઈને તો
અર્થના નકશાઓ ચાવી જાઉં.
હા કબૂલ્યું ગુપ્તચર હું.’

‘પીળી કવિતા’માં તેઓ સુગંધને પણ રંગ આપે છે ! – ‘ખુશબૂ પીળી’ ! તથા ગીતને પણ રંગ બક્ષે છે —

‘પીળી ડાળે પીળી કોયલ
પીળું પીળું ગાય’

આ જ કાવ્યમાં એમણે મૃત્યુને ય પીળું કહ્યું છે. પોતીકા અવાજવાળાં બળકટ અણંદસ કાવ્યો પણ એમણે આપ્યાં છે જેમાં ‘હવા’ (આ કાવ્યમાં કવિએ હવાને મૂર્ત રૂપ આપ્યું છે.) ‘અમેરિકા.... અમેરિકા’, ‘અથવા-૧, અથવા-૨, અથવા-૩’, ‘ચાર અમેરિકાવ્યો’ વગેરે ધ્યાનાર્હ છે.

‘બળેલાં ખંડેરો’ જેવું નોંધપાત્ર સોનેટ પણ એમણે શિખરિણીમાં રચ્યું છે, જેની અંતિમ પંક્તિઓ જોઈએ :

‘લપાતી છાયાઓ સમયવનમાં સાદ દઈને
મને એ બોલાવે ગતજનમનું નામ લઈને.’

જોકે આ કવિ સૌથી વધારે ખીલે છે ને ખુશબૂ ફેલાવે છે ગઝલોમાં. ચિનુ મોદીએ નોંધ્યું છે તેમ, આદિલસાહેબની ગઝલોમાં પ્રણયનો રંગ, રંગેતગઝૂલ ભારોભાર છે. —

‘દિલમાં કોઈની યાદનાં પગલાં રહી ગયાં,
ઝાકળ ઊડી ગયું અને ડાઘા રહી ગયા.’

S

‘વરસ્યા વિના જતી રહી શિર પરથી વાદળી,
‘આદિલ’ નજર ઉઠાવીને જોતા રહી ગયા.’

S

‘ઝુલ્ફોના અંધકારની પહેલી જ રાત છે,
ને સ્પર્શ આરપારની પહેલી જ રાત છે.’

S

‘અભિસારિકાની ચાલ થનથન બહક બહક,
સોંદર્યના ખુમારની પહેલી જ રાત છે.’

‘પહેલી જ રાત છે’ – ગઝલના મત્લઅ તથા મક્તઅ સિવાયના બધા શે’રની પ્રથમ પંક્તિના અંતે મેળવેલા પ્રાસ જુઓ – ‘છલક છલક’, ‘લચક લચક’, ‘બહક બહક’, ‘ફલક ફલક’, ‘પલક પલક’ તથા ‘મલક મલક’ ! છંદ – લય – પ્રાસ બધું આ કવિને એવું તો સહજ છે કે ક્યાંય આયાસ નથી જણાતો.

એમની નગરવિષયક ગઝલોમાં ‘મળે ન મળે’ ઉપરાંત ‘માણેકચોકમાં’, ‘જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં’, ‘મેનહટ્ટને’ આદિ નોંધપાત્ર છે. ઘર-વતનનો ઝુરાપો તો અનેક ગઝલોમાં અવારનવાર ઘૂંટાયો છે. ન્યૂયોર્ક નામે ગામ જેવું નગર વિષયક ગીત પણ એમની પાસેથી સાંપડે છે. એમાંય એમને અમદાવાદની ભઠિયારગલી યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. —

‘મોટો દરિયો, મોટું ગામ ને મોટી મોટી વાતું
ઝાકમઝાળ નિયોન અજવાળે ઝગમગ ઝગમગ રાતું
આપણે મન તો અમદાવાદની ભઠિયારગલી ભલી.’

‘મેનહટ્ટને’ય કવિને ગોઠતું નથી. કારણ ? – વતનઝુરાપા ઉપરાંત —

‘એકબીજાની વાત નથી સમજાતી આદિલ,
અધકચરી ભાષાઓ રખડે મેનહટ્ટને.’

જર્સીમાં તો વરસો કેમ કાઢ્યાં છે એ માત્ર આદિલ જ જાણે છે. ઘાયલકી ગત ઘાયલ જાણે. છતાં આ પીડા પણ કવિ હસતાંરમતાં રજૂ કરે છે —

‘ગુજરાતીમાં ગઝલો લખતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં,
આદિલજીએ હસતાં રમતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં.’

S

‘એકલતાનો ડાયરો ભરતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં,
ખુદનો પડછાયો ઘૈ ફરતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં.’

S

‘આટલી બધી ઠંડી ભાઈ આટલો બધો બરંરફ,
મોસમની ફરિયાદો કરતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં.’

S

‘કાલે પાછા ચાલ્યા જાશું નક્કી કાલે પાછા
કાલે કાલે કરતાં કરતાં જર્સીમાં વરસો કાઢ્યાં.’

ગઝલની બાનીને આદિલસાહેબ બોલચાલની ભાષાની કેટલી નજીક લઈ ગયા છે !
‘આટલી બધી’, ‘મોટી મોટી’ વગેરેમાં તો બોલીના લહેકાય પ્રગટે છે.

આદિલસાહેબની કેટલીક ગઝલો દેખાય છે એટલી સીધી-સાદી-સરળ નથી.
હિમશિલાનો જરીક જેટલો ભાગ જ પાણીની ઉપર દેખાય, બાકીનો બધો જ ભાગ પાણીની
ભીતર છુપાયેલો હોય – એવું જ આદિલની કેટલીક ગઝલોમાંય –

‘તીન ચોથાઈ તો ઝેરેઆબ હૈ
જો નઝર આતા હૈ વો ભી ખ્વાબ હૈ.’

(ઝેરેઆબ : પાણી નીચે)

દર્શનસભર ગહનગભીર ગઝલોમાંથી એક ઉદાહરણ –

‘સૂર્ય હું આભ હું ને રણ પણ હું,
હું જ તરસ્યો અને ઝરણ પણ હું.’

‘હું ઊભો છું સમયની બહાર અને,
એ તરફ જાય છે એ ક્ષણ પણ હું.’

S

‘મારા હોવામાં અંત ને આરંભ,
જન્મ પણ હું જ ને મરણ પણ હું.’

‘હું મને શોધતો ફરું આદિલ
હું જ દષ્ટિ ને આવરણ પણ હું.’

બાળવાર્તાના લયમાં શરૂ થતું કાવ્ય ‘પોપટ ભૂખ્યો નથી’ અંતે મરશિયાના લયમાં
વિ-રમે છે. આ કવિ લયને આકાર પણ આપી શકે છે –

‘કોણે કહ્યું લયને કોઈ આકાર નથી ?
એ અંગ મરોડે અને વળ ખાય ગઝલ.’

સતત હસતા-રમતા આ તોફાની કવિએ એમની ગઝલોમાં મરણને કેવી રીતે નિરૂપ્યું
છે ? – મૃત્યુવિષયક થોડા શે’ર –

‘આને મૃત્યુનું નામ ન આપો,
મુજથી છૂટું પડી રહ્યું છે કોઈ.’

S

‘હું નહોતો, નથી, નહીં હોઉં,
તો આ જન્મે અને મરે છે કોણ ?’

‘માની કૂખેથી માટીની કૂખે
એકેક શ્વાસે સાંકળ્યો છે મને.’

‘માથે પરસેવો અમથો છે આદિલ
મૃત્યુનો હાથ ક્યાં અડ્યો છે મને ?’

S

‘અમસ્તા જ દરવાજો ખોલ્યો અમે,
હતી ક્યાં ખબર કે મરણ આવશે.’

S

‘ઐરા ગૈરા નથ્યુ ખૈરા લલ્લુ પંજુ લાખ કરોડ,
મૃત્યુનાં ખાલી ખખ્ખરને ધીમે ધીમે ભરવાનાં.’

S

‘સ્નેહીજનો કબરમાં ઉતારી જતાં રહ્યાં,
આદિલ જુદા પ્રકારની પહેલી જ રાત છે.’

S

‘લાગી રહ્યું કે શ્વાસની સાથે જશે હવે,
આદિલ આ કોના નામની લાગી છે રઠ મને.’

S

‘સ્વયંને મળવાનો રસ્તોય ક્યાં મળે આદિલ,
ગઝલની ગલીઓમાં ખોવાયેલા રહેવાનું.’

ગઝલની ગલીઓમાં ખોવાયેલા અને સ્વયંને મળવાનો રસ્તો શોધતા વતન-ઝુરાપાના
આ કવિનું સપનું શું છે ?! –

‘મર્યા પછી જ આ સપનું ફળી શકે આદિલ,
વતનની માટીમાં ધરબાયલા રહેવાનું.’

આ કવિનો ‘હું’ ગઝલમાં ઓગળી ગયો છે. આથી જ તેઓ કહે છે –

‘અમારું કામ તો લહિયાગીરીનું છે આદિલ,
ને હાથ પકડીને કોઈ ગઝલ લખાવે છે.’

S

‘જ્યારે કવિતા લખવાનું ઈશ્વરને મન થયું,
ત્યારે હું એના કાવ્યના અક્ષર બની ગયો.’

આ કવિએ જેમ ગુજરાતી ગઝલની ભોંય બદલી નાખી તેમ ગુજરાતી રંગભૂમિની
ભોંય પણ જીવનની અસંગતિને નૂતન રીતિથી દર્શાવતાં એમના એકાંકીઓ દ્વારા બદલી
છે. ‘પૈન્સિલ, કબર અને મીણબત્તી’ જેવાં એમનાં એકાંકીઓ સતત ભજવાતાં રહ્યાં છે.
ઈશ્વરના કાવ્યના અક્ષર બની જનાર જનાબ આદિલસાહેબને સલામ, પ્રણામ.

r

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

‘હું’ દ્વારા સ્વયંનો ઉઘાડ | હરીશ વટાવવાળા

['હું અને...'] અંગત નિબંધ (૨૦૦૬): પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્રકા. કૃતિ પ્રકાશન, બી-૧૨, માધવ એપાર્ટમેન્ટ, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭, ૨૦૦૬, કાઉન, પૃ. ૧૦૦, કિં. રૂ. ૬૫/-

જ્યારે આપણે નિબંધમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે સર્જક નિર્મિત લોકમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. એની અનુભૂતિને આપણે આપણી અનુભૂતિમાં પરિવર્તિત કરીએ છીએ. એણે જે કંઈ માણ્યું છે તેનું સ્મરણ-સ્મૃતિ-આલેખન તે ભાવક ચાક્ષુષ કરે છે. એ નિબંધ દ્વારા એના લોકનો, એના મન:સંચલનોનો, પરિવેશનો, પાત્રોનો, સ્થળનો પરિચય કરાવે છે ત્યારે ભાવક એવું અનુભવતો હોય છે કે એ પોતાની – ભાવકની – સાથે ગોઠિ માંડી બેઠો છે એ ગોઠિમાં એની કેટલીક અંગત – બીનઅંગત વાતો પણ કરે છે. સર્જકે એની જાત સાથે કરેલી ગોઠિ આપણા સુધી પહોંચાડે છે. એમ કરી તે એની વેદના, સંવેદના, પીડા, આનંદ, સ્મૃતિ વગેરે ભાવક સાથે વહેંચે છે. એનો ‘હું’ કેન્દ્રગામી થતાં થતાં કેન્દ્ર બહાર નીકળી વિકેન્દ્રી પણ થતો હોય છે. જ્યારે સર્જક વિકેન્દ્રી થાય છે ત્યારે એનો સખ્યભાવ વિસ્તરે છે એ સખ્યભાવમાં ક્યારેક સખી, મિત્ર, સ્થળ, પરિવેશ, વાતાવરણ, પ્રકૃતિ, સ્થૂળ કે અસ્થૂળ જેવા પર્યાયો સાથે ‘હું’ને જોડીને એક નવું જ માધ્યમ રચે છે અને એ માધ્યમ દ્વારા સર્જકમાં રહેલા ‘હું’નો પરિચય કરાવે છે. અહીં આત્મવંચના કે આત્મશ્લાઘા નથી; પણ સર્જક જેવો છે તેવો અકબંધ એના ભાવક સામે આવીને ઊભો રહે છે. અને એનાં મન:સંચલનોનો ઉઘાડ કરી ભાવક સાથે અનુસંધાન કરે છે. સર્જક એના ‘હું’ દ્વારા સ્વયંનો ઉઘાડ કરી અંતે તો ‘હું’માંથી બહાર આવી ‘હું’ કેન્દ્રગામી ન રહેતાં સૌનો થઈ જાય છે. સર્જક એના વિચારો, સંવેદનો, કલ્પનાઓ, અપેક્ષાઓનું ભાવન કરી તે એના ભાવક સમક્ષ મૂકી આપે છે. એણે જે જોયું, અનુભવ્યું અને સ્પર્શ્યું તેને પોતીકું કરીને તે નિબંધમાં એની શૈલીમાં, ભાષામાં, પ્રતીકો અને કલ્પનોનો વિનિયોગ કરી નિબંધના સ્વરૂપનો ઘડતરસ્પર્શ કરે છે.

અહીં મારે ‘સ્વ’ને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલા નિબંધો ‘હું અને...’ (૨૦૦૬) ગ્રંથ વિશે વાત કરવી છે, એના સર્જક ભાઈશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલના સર્જકત્વ વિશે વાત કરવી છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ૨૭ નિબંધો ગ્રંથસ્થ થયા છે તેમાં ‘હું’ કેન્દ્રસ્થ છે. ‘હું’ સાથે અવિનાભાવી સંબંધો જોડાયેલાં સવાર, બપોર, અંધારું, સત્ય, દીવાલ, મહોલ્લો, નદી, આગગાડી, પીપળો, રસ્તો, હથેળી, આયનો, આકાશ, જ્યોતિષ, દરિયો, નાગ, કાગડો, એકાન્ત, ઘોઘો, કાલાં, નિશાળ અને ‘હું’ અને મારો ‘હું’ – આમ સર્જકે ‘હું’નો વિશેષ રીતે ઉઘાડ કર્યો છે. એ રીતે સર્જક ‘હું’થી છૂટી શક્યા નથી. ‘હું’ દ્વારા એમણે સ્વયંનો ઉઘાડ કર્યો છે.

આ સર્જક કોઈ પણ વિષયની વાત, માંડીને કરે છે, પછી તે સ્થળવિષયક હોય,

પ્રકૃતિવિષયક હોય, પરિવેશવિષયક હોય કે ઋતુવિષયક હોય. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ એનું નિરીક્ષણ કરી દરેક પરિમાણીય જાતને સાંકળી પોતીકી સંવેદનાને ઘૂંટી છે. સર્જક પોતે એમના આંતર તેમજ બાહ્ય જગત સાથે સતત અનુસંધાન કરતા રહ્યા છે. પરિણામે દર્શન અને આસ્વાદ સારી રીતે માણી શક્યા છે. અને એનો લાભ આ નિબંધો દ્વારા ભાવકને પણ આપ્યો છે.

સર્જકને જ્યારે જ્યારે એકાંત મળ્યું છે, ત્યારે તે પોતાની શોધ આદરે છે અને કહે છે : ‘એકાન્તમાં વિચારવંટોળ વચ્ચે સ્થિર બેસું ત્યારે શબ્દ એ જ એક રણઝણે.’ (‘હું ક્યાં છું ?’) આ સર્જકે શબ્દને રણઝણતો ધ્વનિબદ્ધ કરીને શબ્દને પોંખ્યો છે.

સર્જક એના શબ્દને કવિતા સુધી લઈ જાય છે, ગદ્યમાંથી પણ સુંદર કાવ્યતત્ત્વ નિપજાવી શકાય છે; ઉ. ત.

‘હું મારી સવારને લઈને દાદરો ઊતરીને નીચે આવું છું. સવાર મને વળગી પડે છે, હું સવારને વળગી પડું છું. અમારું આ આલિંગન મને પુલકિત કરે છે. હું સવારને ચૂમું છું. મારા અધરો પર ખુશનુમા છવાઈ જાય છે, પછી સવાર મારી આંખમાં પ્રવેશી જાય છે. હું ઘડીભર આંખના પોપચાં બંધ કરીને સવારને આંખમાં સમાવી લઉં છું. પછી અરીસામાં જોઉં છું મારી આંખને. એ આંખમાં સવાર શોધું છું, પણ મને સવાર દેખાતી નથી. સવાર અદૃશ્ય થઈ જાય છે... પછી આખો દિવસ હું સવાર શોધું છું. પછી સવાર અને હું બન્ને અન્યોન્યને શોધીએ છીએ.’ (પૃ. ૨)

અહીં એક વાત નોંધવા જેવી છે તે ‘સખી’ના પાત્રની. પ્રફુલ્લભાઈના ‘હું’ સાથે ‘સખી’ પણ એમના નિબંધોમાં ‘હું’ની સાથે સહોપસ્થિત થાય છે. ક્યારેક તો એવું લાગે કે ‘સખી’ એ પ્રફુલ્લભાઈનું ‘મીથ’ થઈને પ્રકટ્યું છે. તેમણે સખી સાથેની ભીની ભીની સ્મૃતિઓને પણ તાજી કરી છે :

‘એક બળતી બપોરે રમતમાં ઝઘડો થતાં સખીના બાવડે બટકું ભર્યાની ભીની સ્મૃતિ છે’ (પૃ. ૩),

‘સ્વપ્નમાં ક્યારેક સખીને જોવા મથું છું. આજ કાલ એ મારાથી દૂર ભાગે છે. ફોનની ઘંટડી વાગે છે ત્યારે સખીના શ્રવણનું મારું દોહદ સળવળે છે. એનો અવાજ મારે મન મંગલ શબ્દ છે.’ (પૃ. ૫),

‘મહોલ્લો સાદ કરીને મને બોલાવે છે. સરવા કાને હું એ સાદ સાંભળું છું... એ સાદમાં બે સૂર છે એમાં તિરોહિત થયેલો સાદ પણ સાંભળું છું. એ સાદ તો સખીનો. મને દોડીને મારા મહોલ્લે જવાનું મન થાય છે, પણ જતો નથી.’ (પૃ. ૧૪),

‘સુખી સખી રાતે નાનું તબકડું ભરીને દાડખાનું લઈને આવતી... હું એને એ ફોડી આપતો... હું ટેટો ફોડું અને સખી બીએ. એક વાર સખી પાસે વટ બતાવવા લાલ ટેટો હાથમાં ફોડેલો. પછી લાલઘૂમ થયેલાં તર્જની-અંગૂઠાને ક્યાંય લગી જિહ્વાથી પલાળતો રહ્યો. સખીની આંખ ભીની અને...’ (પૃ. ૨૧),

‘સખી સંગાથે નદીવિહાર કર્યો ત્યારે નદીનું જળ ખોબે લઈને સામસામે છંટકાવ કરીને અન્યોન્ય ભીંજાયાં હતાં. એ ભીનાશની સુગંધ હજુય ક્યારેક સુવાસિત કરી નાખે છે...’ (પૃ. ૨૪)

આ સર્જકને પોતાના સંપર્કમાં આવતાં દરેક સ્થળ, પરિવેશ, વ્યક્તિ, પર્વ, ઋતુ વગેરે સાથે આત્મીય લગાવ – Intimacy – છે. અહીં એમણે કેટલાંક બાળપણનાં સંસ્મરણો પણ આલેખ્યાં છે. આજે ભલે તેઓ શહેરમાં વસતા હોય, પણ એમણે જ્યાં બાળપણ વ્યતીત કર્યું એ શૈશવનાં સંસ્મરણો પણ આલેખ્યાં છે. જ્યાં તેમણે શૈશવ વિતાવ્યું અને મહોલ્લાને યાદ કરતાં તેઓ કહે છે :

‘ભૂલવા મથું છું તોપણ હું મારા મહોલ્લાને ભૂલી શકતો નથી. અડધી સદીનો નાતો જલદી કેવી રીતે વીસરાય ! મહોલ્લો સતત જૂનાં સ્મરણો સાથે હલ્લો કરે છે. પછી જાણે મને થોડી વાર વળગી પડે છે. હું મહોલ્લાને વળગી પડું છું. જેમ ભૂલું પડેલું બાળક માતાને જોઈને વળગી પડે તેમ !’ (પૃ. ૧૧)

સર્જકના ઘરની પછીતે ઊગેલા પીપળાની ડાળીઓ-પાંદડાંને કારણે તેમના ઘરમાં અંધારું રહેતું. પ્રકાશ પાંદડાંમાંથી પસાર થઈ ઓરડાને અજવાળતો. પણ, વાદળિયું વાતાવરણ હોય ત્યારે તો ઓરડામાં અંધારું થઈ જતું. એનું એમને દુઃખ હતું, પણ જ્યારે એ પીપળો કપાઈ જાય છે ત્યારે ઓરડામાં અજવાળું અજવાળું થઈ જાય છે. એ અજવાળું એમને આનંદ આપે છે. પણ પીપળો કપાયાનું દુઃખ પણ થાય છે. સાથે સાથે તેઓ અફસોસ કરે છે : ‘પીપળાના કારણે ઠંડક રહેતી હતી તે હવે રહેતી નથી. ક્યારેક પાંદડાંની જે મીઠી સુવાસ આવતી હતી તે પણ અલોપ થઈ ગઈ છે. ફૂટતી કુંપળ... જોવાનો લહાવો રહ્યો નથી... પક્ષીઓ આવીને જે કિલકિલાટ કરતાં હતાં તેનું શ્રવણ મારા માટે સ્વપ્નવત્ બની ગયું છે : પીપળો ગયો અને ઘણુંબધું ગયું.’ (પૃ. ૪૪)

અહીં સર્જકનું ભાષાકર્મ ધ્યાનાર્હ બને છે. ભાષા દ્વારા એમણે બળકટ કામ કર્યું છે. ‘આકાશ’ વિશે તેઓ કહે છે :

‘આકાશને હું મારો અવાક મિત્ર ગણું છું. એ બોલે નહીં, તોય ઉપાલંભ આપવાનું ચૂકે નહીં. એનું વહાલ વરસે ત્યારે ભીંજાઈ જવાય. એની રીસ ભારે, તો એ રીઝે ત્યારે વળી એનો મિજાજ ઓર જ હોય ! આકાશની અસર તન-મન ઉભય અનુભવે... આકાશ પાસેથી હું પામ્યો છું વિશાળતા, મનની- વિચારની. કોઈ ચોકઠામાં રહેવાનું મને અમથુંય ફાવ્યું નથી, ગમ્યું નથી.’ (પૃ. ૫૯)

દરિયાને પહેલી જ વખત જોયા પછી કેવું આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ જન્મે છે, તે તેમણે ‘હું અને દરિયો’ (પૃ. ૬૫)માં સ-રસ અને સંતર્પક રીતે વ્યક્ત કર્યું છે :

‘તપ્તેશ્વરની ટેકરી ઉપરથી ગ્રીષ્મની આથમતી સાંજે દૂરબીન વડે દૂર દરિયામાં વહાણ જોયું, ત્યારે દરિયાને પ્રત્યક્ષ જોવાનું કૌમાર્યસહજ કુતૂહલ જન્મ્યું હતું. ભાવનગરનો એ દરિયો હજુય ક્યારેક સ્મરણમાં સળવળે છે.’ (પૃ. ૬૫)

સર્જક અહીં એમની બા વિશે કહે છે :

‘મારી બા પાસે અઢળક એકાન્ત હતું. એ ટોળાંથી – ભીડથી મૂંઝાતી હતી. એકાન્ત શોધતી રહેતી. એમ એકાન્તની સખી બની ગઈ હતી. એકાન્તે એને અબોલ બનાવી દીધી હતી. એથી જ એ દુઃખનું ગાણું ગાઈ શકતી નહોતી. હું એકાન્તનો ચાહક છું, તો ભીડનો પણ આશિક છું.’ (પૃ. ૭૯/૮૦)

‘હું મહોલ્લામાંથી રમતો રમતો પાણી પીવા ઘરે આવ્યો અને બાને પૂછ્યું :

‘બા, વરસાદ આવશે ?’ બાના ચહેરા સામે જોયું તો ચિંતા છવાયેલી હતી. તોય બોલી : ‘હા, આવશે. પણ ન આવે તો સારું. આ સાલ તો છાપરું સંચાવ્યું નથી. અને મેડી તો પડું પડું થઈ રહી છે.’ (પૃ. ૯),

‘છેક દશરથી દિવાળી ડોકિયું કરવા માંડતી. વાઘબારસ આવતા સુધીમાં તો દિવાળીનું સામ્રાજ્ય છવાઈ જતું. સહુનાં ઘર ધોળાતાં અને મારું ઘર... છેક નવરાત્રીથઈ બા ઘર ધોળાવવાનું વિચારતી. ઘરની ઓંસરીમાં પડેલા ખાડાને પૂરવા બા મથતી... હવે આવતી સાલ ઘર ધોળાવીશું? કહીને બા મન મનાવતી’ (પૃ. ૧૯).

‘છાપરું જીર્ણ થઈ ગયું હતું અને નિર્ધનતા એ છાપરાનું રૂપ બદલી શકે તેમ નહોતી. એટલે વરસાદ પડે અને ઘરમાં ચૂવા ચાલુ થઈ જાય.’ (પૃ. ૯)

અહીં સર્જકે શૈશવકાળમાં મા-બાપની આર્થિક સ્થિતિ-પરિસ્થિતિનું વર્ણન યથાતથ કર્યું છે. આત્મકથામાં જેમ કશું જ છુપાવાતું નથી કે કશું જ વધારાનું લખી શકાતું નથી. તેમ સર્જકે નિર્ભીક રીતે આ નિબંધોમાં સત્યની વધુ ને વધુ નજીક રહીને લખ્યું છે. એ જ તો નિબંધકારનો સાચો ધર્મ છે. એ કહે છે : ‘જ્યારે ગજવું ખાલીખમ હતું ત્યારે દિવાળીનો અપાર આનંદ હતો અને આજે ગજવું ખાલી નથી ત્યારે પેલો મુગ્ધ આનંદ પલાયન થઈ ગયો છે.’ (પૃ. ૧૮)

આ નિબંધોમાં સર્જકે દિવાળી અને ઉત્તરાયણ પર્વોનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે : ‘મહોલ્લામાં તહેવારની ઉજવણી સહિયારી થતી’ (પૃ. ૧૩) એટલું જ નહિ, બધું જ કાર્ય પણ સહિયારું થતું. કાલાં ફોલવાનાં હોય કે ટાહું ખાવા જવાનું હોય કે લગ્નપ્રસંગ હોયકે મરણપ્રસંગ હોય. મરણ ટાણે તો ‘આખો મહોલ્લો રડે’... આખો ‘મહોલ્લો શોકના દરિયામાં ડૂબી જતો.’ (પૃ. ૧૨)

‘મહોલ્લાનું જીવન એટલે સહિયારી યાત્રા, સહિયારું સુખ, સહિયારું દુઃખ, સહિયારો આનંદ અને સહિયારી વેદના. અહીં એકના સુખે સુખી, એકના દુઃખે સહુ દુઃખી. કોઈની ભેંસ મરે તો આખો મહોલ્લો રડે. કોઈને ત્યાં પુત્ર જન્મે તો આખો મહોલ્લો હર્ષ પામે. અહીં એકલતાને અવકાશ જ નથી.’ (પૃ. ૧૨)

લગ્નપ્રસંગની વાત કરતાં સર્જક કહે છે :

‘મહોલ્લામાં લગ્ન એટલે ઉત્સવ... ઢોલ ઢબૂકે અને આખો મહોલ્લો રંગે ચડે. પતાસાં વહેંચાય... દોથો ભરીને આપે... સહુનાં હૈયે આનંદ એવો કે ક્યારેક નવા આગન્ટુકને ખબર જ ન પડે કે લગ્ન કોને ત્યાં છે. સહુને મંગલ પ્રસંગ. સહુનું મન મંગલ.’ (પૃ. ૧૨)

અહીં સર્જકે વર્ષા, ગ્રીષ્મનું વર્ણન પણ આહ્લાદક શૈલીમાં કર્યું છે. વરસાદનાં વિવિધ રૂપો, જળની લીલા, જળની તાદાત્મ્યતા, જળ ઝીલ્યાનો, પલળવાનો આનંદ, વરસાદ સાથેનાં સુખદ અને દુઃખદ સંસ્મરણો. પલળવાનો નિર્ભેળ આનંદ તો ઘરમાં ચૂવા પડે તેનું દુઃખ, સખીનું સુખદ સંભારણું તો ભયજનક રોમાંચ, વરસાદથી થતી હોનારત – પાણીમાં તણાતાં ઝૂપડાં, તો વરસાદમાં નહાતાં પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ અને વૃક્ષો. આમ વરસાદનાં વિવિધ રૂપોને સર્જકે ભાવક ચાક્ષુષ કર્યા છે.

અહીં ગામડાંઓમાં ભજવાતી ભવાઈ અને રામલીલાનું વર્ણન છે તો પ્રકૃતિ સાથે

એકાકાર થયેલો આ સર્જક આકાશમાં ટમટમતા તારાનાં દર્શન કરે છે. શુક્ર, મંગળ, શનિ અને ગુરુના ચમકતા તારાનું દર્શન કર્યું છે, તો બપોરે તપતા સૂર્યના પ્રકોપ વિશે પણ વાત કરી છે. પૂર્ણિમાની રાત્રીના વર્ણનમાં ચંદ્રનો મહિમા ગાયો છે, તો નદીના સૌંદર્યની પણ વાત કરતાં કરતાં સૌનું પ્રતિબિम्બ ઝીલતા આયનાની વાત પણ કરી છે. અહીં કાગડા જેવા અણગમતા પક્ષીની વાત કરી છે, તો નાગ જેવા ઝેરી સાપની પણ વાત કરી છે. તેઓ ઉત્તરાયણની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે : ‘ઉત્તરાયણ એટલે આકાશ સાથેની નિર્વ્યાજ દોસ્તી’ (પૃ. ૩૪)

આ રીતે સર્જકથી કશું જ છૂટી ગયું નથી. નિબંધો પાસેથી એમણે ક્ષણેક્ષણનો હિસાબ લીધો છે. ‘હું’ની સાથે નિબંધોની ઘટનાઓ જોડીને ઘટનાઓને, સંસ્મરણોને, સંભારણાંને, યાદોને વિસ્તારી છે. આ સર્જક સંવેદનશીલ છે એટલે જ એમણે સંવેદનાઓને કાગળ સાથે કન્સલ્ટ કરી આત્મશ્રદ્ધાથી શબ્દને જીવંત બનાવ્યો છે.

જીવનની ઘટનાઓને સત્ય સામે ખડી કરનાર આ સર્જકમાં કોઈ દેખાડો, આડંબર કે અભિમાન નથી. છે તો માત્ર સાદગી અને સચ્ચાઈ ! અને સચ્ચાઈને રજૂ કરવામાં કોઈ છોછ પણ નથી. જે જીવનમાં અનુભવ્યું છે એ નિબંધોમાં ઉતાર્યું છે. એટલે જ તો એમનો શબ્દ બળવત્તર થઈને પ્રકટ થયો છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠે સર્જક – પ્રફુલ્લ રાવલ – વિશે સાચું જ કહ્યું છે : ‘એક સંવેદનશીલ, સત્યશોધક ને અહંચિકિત્સક નિબંધસર્જક... પોતે જે જીવ્યા, પોતે જે અનુભવ્યું, પોતે જે પામ્યા ને પોતે જે વેઠ્યું તેની યેનકેન પ્રકારેણ રાગદારી એમની આત્મવીણા પર છેડાતી પમાય છે...’ એ રીતે સર્જકનાં સ્ફુલ્લિંગોને, સંવેદનાઓને, લાગણીઓને સ્મૃતિઓને, સંસ્મરણોને અને એમની આંતરચેતનાની પ્રફુલ્લતાને પામી શકાય છે. એમનો ‘જ્ઞાનસને અજવાળે’ નિબંધસંગ્રહ વાંચ્યો હતો એનું સ્મરણ અહીં થાય છે.

આલોચક | ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)

ઉત્તર ગુજરાતની કહેવતો : લે. પ્ર. શ્રી ભરત ક. દવે, મુ.પો. મીઠી ધારિયલ (૩૮૪૨૨૧), તા. ચાણસ્મા, જિ. પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), આવૃત્તિ પ્રથમ, ડિસેમ્બર ૨૦૦૫, પૃ. ૮+૧૪૧, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત આ પુસ્તકના વ્યાપક-વિસ્તૃત ફલકવાળા વિષય પર લેખકે સારો એવો વ્યવસ્થિત ને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ને છણાવટ કરી પ્રસ્તુત પ્રદેશની ૧૪૪૨ જેટલી કહેવતોનું અર્થ સહિત કક્કાવારી પ્રમાણે સંકલન કર્યું છે ને એ રીતે મગનલાલ વખતચંદ, કવિ દલપતરામ, નાનજીઆણી, દામુભાઈ મહેતા, જમશેદજી નસરવાનજી પીટીટ, આશારામ દલીચંદ શાહ અને દુલેરાય કારાણી જેવા પુરોગામીઓનાં એ પ્રકારનાં સંશોધન-સ્વાધ્યાયકાર્યની પૂર્તિ કરી છે.

ઈ.સ. ૧૮૫૧માં આવો સર્વપ્રથમ સંગ્રહ મગનલાલ વખતચંદ તરફથી “કથનાવળી” પ્રગટ થયા પછી ઈ.સ. ૧૯૨૭ સુધીમાં પંદર જેટલાં આવાં સંકલનો જે થયાં છે તેમાં પ્રો.

અનસૂયા ભૂ. ત્રિવેદીનો તદ્દવિષયક પીએચ.ડી.નો મહાનિબંધ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. તેમાં વળી કચ્છી કહેવતો પર ચાર જેટલા અભ્યાસગ્રંથો ઉપરાંત વિવિધ સામયિકોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં તદ્દવિષયક અભ્યાસલેખોય લખાયેલ છે. આમ, આ વિષય પૂર્વ યુગમાં સુપેરે ખેડાયેલો છે.

એ પછી આધુનિક સમયમાં રા. વિ. પાઠક, ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય મ. રાવળ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, ડૉ. નિરંજન રાજગુરુ, ડૉ. અમૃત પટેલ, નરોત્તમ પલાણ, વિનાયક રાવળ, ડૉ. પ્રભાકર તેરેયા, ડૉ. કનુભાઈ જાની, પ્રો. રતિલાલ સાં. નાયક, ડૉ. ભરત ગરીવાલા, પલક જોશી, કનૈયાલાલ જોશી અને હર્ષદ પટેલ જેવાં તજજ્ઞોએ પણ વિવિધ સામયિકોમાં કહેવતની વ્યુત્પત્તિ, લાક્ષણિકતાઓ, વ્યાપ્તિ, મહત્તા ને વિશિષ્ટતાઓ વિશે સારી એવી ઓછીવત્તી પર્યેષણા કરી છે.

આમ છતાં, ગુજરાતના વિવિધ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રદેશોની કહેવતો પર ખાસ વેધક અભ્યાસ બહુ થયેલો નથી. જોકે કહેવતો એવી સામુદાયિક સંપત્તિ છે કે તેને અમુક પ્રદેશવિશેષની સંપદા કહી શકાય નહિ કેમકે ઉત્તર ગુજરાતમાં વ્યાપક ને રૂઢ થયેલી કહેવત મધ્ય ને દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત થયેલી જોવા મળી શકે છે.

ઉમાશંકર જોશી કહેવતોને લોકકવિતાની ધ્રુવપંક્તિ કહે છે. જેમ ખોરાકમાં નિમક એમ વાતચીત ને વ્યવહારમાં કહેવતોનું મહત્ત્વ છે. તેમાં જ્ઞાન કરતાં હડાપણની માત્રા વધુ. ને વળી એમાં રમૂજ, કટાક્ષ ને સ્પષ્ટતા હોય. એને સમજાવવી ન પડે. પ્રાચીન પ્રજાઓ પાસે કહેવતોનો વિપુલ ભંડાર રહેતો. ચીનના રાષ્ટ્રપિતા માઓ ઝેદોંગ ને રશિયાના નિકિતા ખ્રુશ્ચેવને વાતચીતમાં કહેવતો કહેવાનો શોખ ભારે હતો. દરેક કહેવત એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ ને દેશકાળની પ્રતિનિધિ ને અરીસારૂપ હોય છે. જગતની કહેવતોનો સમુદ્ર અમર્યાદ હોવાથી એનું સંપૂર્ણ સંકલન અસંભવ છે, પણ ‘જાપાની કહેવતો’, ‘Proverbs of Africa’ આદિ જેવાં વિવિધ પુસ્તકો તૈયાર થયેલાં છે. એમાં સનાતન સત્યનું કથન થયું હોય છે ને વળી ઘણી બધી ભાષાઓમાં એક જ અર્થની કહેવતોય દેશપરદેશમાં મળી આવતી હોય છે.

લોકવારૂમયના અમૂલ્ય ઘરેણારૂપ ને ભાષાસમાજના લૂણ સમી કહેવતોને રસનો વિષય બનાવી લેખકે જે વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય અધ્યયન કર્યું છે તેનું આ પુસ્તકનાં છ પ્રકરણોમાં અઠંગ અભ્યાસીને શોભે તેવું અર્થઘટન સહિત નિરૂપણ કર્યું છે. પહેલા પ્રકરણમાં લોકવારૂમયની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી તેમાં કહેવતો કેવું આગવું સ્થાન ધરાવે છે તે વિશે ચર્ચા કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં કહેવતની સ્વરૂપગત વિભાવના સ્પષ્ટ કરી તેનાં લક્ષણો, ખાસિયતો અને કુળ-મૂળ વિષયક પરિચયાત્મક ચર્ચા થઈ છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં પુરોગામીઓના તદ્દવિષયક સંશોધન-પ્રદાનની નોંધ લેવામાં આવી છે. ચોથા-પાંચમા પ્રકરણોમાં ઉત્તર ગુજરાતની ૧૪૪૨ જેટલી કહેવતોની ક્ષેત્રમર્યાદા અર્થઘટન સહિત અકારાદિ ક્રમે દર્શાવવામાં આવી છે. અંતમાં સંદર્ભસૂચિ ને માહિતી દાતાઓની નામાવલિ સમેત પરિશિષ્ટમાં કહેવતોના કઠિન શબ્દોના અર્થ અપાયા છે અને સંક્ષેપોની સમજ પણ આપવામાં આવી છે.

માતૃશ્રી સમેત પોતાનાં પરિવારજનો તથા ઉત્તર ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્ર-વ્યવસાયની ૪૦થી ૮૫ વર્ષની વયની વ્યક્તિઓ પાસેથી ખાસ જહેમત લઈ એકઠી કરેલી આનર્તી

કહેવતોની આમૂલાગ્ર છણાવટ કરી લેખકે માત્ર આનર્ત પ્રદેશની જ નહિ, પણ સમગ્ર ગુજરાતનીય સારી સેવા બજાવી છે અને પોતાની સંશોધનશક્તિનો યશસ્વી રીતે પરિચય આપ્યો છે, જે પ્રશંસનીય ને આવકાર્ય છે. આધુનિક સમયમાં પ્રસ્તુત વિષયના થયેલ અલ્પ ખેડાણમાં આ નાનકડો ગ્રંથ મહત્ત્વનું અદકરું સ્થાન ધરાવે છે. પીએચ.ડી. કક્ષાનું આવું કાર્ય કરવા બદલ લેખકને અનેક અભિનંદન ઘટે.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : અનિલા દલાલ

r

નિબંધ

મનની આ પાર પેલે પાર (બારી. ભા. ૨૬) : સુરેશ દલાલ, ૨૦૦૮, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ., અમદાવાદ, પૃ. ૫+૧૦૬, રૂ. ૭૦/- **પ્રકૃતિપર્વ :** ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૨૩, રૂ. ૭૦/- **મબલખને કિનારે :** સુધીર દેસાઈ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૭૦, રૂ. ૮૫/- **નિબંધબોધ :** પ્રવીણ દરજી, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૮૦, રૂ. ૧૧૫/- **મબલખ સુર્ગધ :** સુધીર દેસાઈ, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬+૨૦૮, રૂ. ૧૨૦/- **મનની રાસલીલા :** સતીશ ડણાક, ૨૦૦૮, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૧૨૫/-

નવલિકા

શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ : જય ગજજર, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૬૬, રૂ. ૧૧૫/- **જીવતી જણસ (સ્મરણકથાઓ) :** અશોકપુરી ગોસ્વામી, ૨૦૦૮, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૨, રૂ. ૧૦૦/- **તને ખબર નથી, નિરુ :** વીનેશ અંતાણી, ૨૦૦૮, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૮૪, રૂ. ૧૧૦/- **કોમળ પંચમ ય :** તારિણી દેસાઈ, ૨૦૦૮, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૬૦, રૂ. ૧૦૦/- **જિજીવિષા :** અજાઝ ટંકારવી, ૨૦૦૮, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૧૨, રૂ. ૭૦/- **તથાસ્તુ :** રમેશ ર. દવે, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮+૨૧૨, રૂ. ૧૪૦/- **પારસી સંસારી પ્રેમકથાઓ :** ડૉ. રતન રૂસ્તમજી માર્શલ, ૨૦૦૮, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૮૨, રૂ. ૧૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ – પચ્ચીસમું જ્ઞાનસત્ર

તા. ૨૬-૨૭-૨૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮

યજમાનસંસ્થા : કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટી, સ્ટેશન રોડ, કીમ. જિ. સુરત.

૩૮૪૧૧૦ (ફોન : ૦૨૬૮૧-૨૩૮૩૭૬)

જ્ઞાનસત્ર અધ્યક્ષ : શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ

જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

તા. ૨૬-૧૨-૨૦૦૮, શુક્રવાર

પહેલી બેઠક : બપોરના ૧૪.૩૦થી ૧૭.૧૫, ઉદ્ઘાટન બેઠક

ઉદ્ઘાટક : શ્રી રમેશભાઈ થાનવી (રાજસ્થાન), પ્રમુખ : શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, અતિથિવિશેષ – શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા, વિશેષ ઉપસ્થિતિ – શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, સ્વાગતપ્રમુખ : શ્રી સુધીરભાઈ કુલકર્ણી, સ્વાગતમંત્રી : શ્રી ઉત્તમભાઈ પરમાર

સંસ્મરણ : ૨૦-૨૫થી ૧૮-૧૫ : પરિષદ શુભેચ્છકોનું ગૌરવ સન્માન

બીજી બેઠક : રાત્રે ૨૦.૩૦થી ૨૧.૩૦

પારિતોષિક વિતરણ કાર્યક્રમ

ત્રીજી બેઠક : રાત્રે ૨૧.૩૦થી ૨૨.૪૫

કાવ્યપ્રત્યક્ષ : અધ્યક્ષ : પરેશ નાયક

તા. ૨૭-૧૨-૨૦૦૮, શનિવાર

સવારે ૮.૦૦થી ૮.૦૦ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક

ચોથી બેઠક : ૮.૦૦થી ૧૩.૦૦ : બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૦૬-૨૦૦૭)

અધ્યક્ષ : શ્રી રમણ સોની

કવિતા : સમીર ભટ્ટ

નિબંધ, પ્રવાસ, ચરિત્ર : અજયસિંહ ચૌહાણ

નાટક : હર્ષકેશ રાવળ

વિવેચન-સંશોધન-સંપાદન : કિશોર વ્યાસ

ટૂંકી વાર્તા : ઉત્પલ રા. પટેલ

બાલસાહિત્ય : ઈશ્વર પરમાર

નવલકથા (૨૦૦૬) દીપક મહેતા

નવલકથા (૨૦૦૭) દર્શિની દાદાવાલા

પાંચમી બેઠક : બપોરે ૧૫.૦૦થી ૧૮.૦૦, સર્જકવિશેષ : 'રમણલાલ વ. દેસાઈ'

અધ્યક્ષ : શ્રી દિનકર જોશી

૨. વ. દેસાઈના સાહિત્યમાં સામાજિક સંદર્ભ : પ્રકાશ ન. શાહ
૨. વ. દેસાઈની વાર્તાઓ : વીનેશ અંતાણી
૨. વ. દેસાઈનાં નાટકો અને કવિતા : પરેશ નાયક
૨. વ. દેસાઈની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ : ગુણવંત વ્યાસ
૨. વ. દેસાઈની સામાજિક નવલકથાઓ : કીર્તિદા શાહ
રાત્રે ૨૦.૩૦થી ૨૨.૩૦ – યજમાન સંસ્થા આયોજિત કાર્યક્રમ

તા. ૨૮-૧૨-૨૦૦૮, રવિવાર

છઠ્ઠી બેઠક : સવારે ૮.૩૦થી ૧૦.૧૫, સાહિત્યસ્વરૂપ વિમર્શ : 'કવિતા'

અધ્યક્ષ : શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક

છાંદસ-અછાંદસ : જયદેવ શુક્લ

દીર્ઘકાવ્ય : રાજેન્દ્ર પટેલ

ગીત-ગઝલ : રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

સાતમી બેઠક : સવારે ૧૦.૩૦થી ૧૨.૪૫

નિરબત : 'સાહિત્ય અને સમાજ – કેટલાં અભિમુખ, કેટલાં વિમુખ ?'

અધ્યક્ષ : સુદર્શન આયંગર

સમાજ અને સાહિત્યનો અનુબંધ : અચ્યુત યાજ્ઞિક, માર્ટિન મેકવાન

સાહિત્ય અને સમાજનો અનુબંધ : શરીફા વીજળીવાળા, હિમાંશી શેલત

આઠમી બેઠક : બપોરે ૧૨.૪૫થી ૧૩.૩૦ : સમાપન બેઠક

વિશેષ ઉપસ્થિતિ : શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ, શ્રી દુર્લભ ના. પટેલ

નોંધ : (૧) જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતાં સૌ તા. ૧૫-૧૨-૨૦૦૮ સુધીમાં ભોજન-ઉતારા ખર્ચ અને પ્રતિનિધિ શુલ્કના રૂ. ૩૦૦/- સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદ અથવા કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટી, કીમમાં ભરીને નોંધણી કરાવી શકશે. વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. ૧૫૦ ભરવાના રહેશે. (સાથે આચાર્યશ્રી અથવા વિભાગીય વડાનું પ્રમાણપત્ર જોડવું જરૂરી છે.) (૨) પૂરતી સંખ્યા થશે તો અમદાવાદથી ખાસ બસ લઈ જવાનું આયોજન થશે. એ માટે પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદનો સંપર્ક કરવો.

રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે...

તા. ૫-૧૧-૦૮ : રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે રવીન્દ્રનાથના કાવ્યસંગ્રહ 'શેષલેખા'માંના કાવ્ય 'પ્રથમ દિનેર સૂર્ય' વિશે શ્રી શૈલેષ પારેખે સંદર્ભો તેમજ અન્ય વિગતો સાથે ચર્ચા કરી. કાવ્યની સંદિગ્ધતા સ્પષ્ટ કરવા પ્રયાસ કર્યો. શ્રી નિરંજન ભગતે વેદમાંની સૂક્તિની વાત કરી, કાવ્યના અર્થને સમજવામાં તે ઉપકારક બતાવી. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે આ કાવ્યનું પ્રસિદ્ધ બંગાળી કવિ શંખ ઘોષે કરેલું અર્થઘટન બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં મૂકી આપ્યું. અંતે કાવ્યની રહસ્યમયતા તો એક રીતે રહી જ તે સૌએ અનુભવ્યું. એક કાવ્યને જુદી જુદી

રીતે તપાસવાની – શ્રોતાઓમાંથી પણ ત્રણ-ચાર શ્રોતાઓએ ભાગ લીધો હતો – પદ્ધતિથી સૌને આનંદ રહ્યો.

શ્રી મુકુંદ શાહ તથા કવિશ્રી આદિલ મન્સૂરીને શોકાંજલિ

તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮ : 'નવચેતન'ના તંત્રી શ્રી મુકુંદભાઈ શાહના અવસાન નિમિત્તે પરિષદ, વિશ્વકોશ, સાહિત્યસભા, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અખંડઆનંદ, બાળસાહિત્ય અકાદમી વગેરે સંસ્થાઓના ઉપક્રમે શોકસભાનું આયોજન થયું. શ્રી મુકુંદભાઈનાં કાર્ય વિશે એક પત્રકાર તરીકે યાદ કર્યાં. સૌએ એક વ્યક્તિ તરીકેની 'એમની ઉદાત્તા, અને કાર્યશીલતા'ને બિરદાવી.

S

તા. ૮-૧૧-૨૦૦૮ : કવિશ્રી આદિલ મન્સૂરીના અવસાન નિમિત્તે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં ઉપર જણાવેલી સંસ્થાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓના ઉપક્રમે કવિને શોકાંજલિ અર્પવામાં આવી. શ્રી અમર ભટ્ટ તેમજ શ્રી શ્યામલ – સૌમિલ, નયનેશ જાની વગેરેએ કવિની ગઝલોનું ગાન કર્યું. તે પછી રાજેન્દ્ર શુક્લ, રાજેન્દ્ર પટેલ, સતીશ વ્યાસ, કૃષ્ણ દવે વગેરેએ કવિની કવિતાનાં પઠન કર્યાં. અંતે રઘુવીર ચૌધરી, પ્રો. અલવી, ચિનુ મોદી, લાભશંકર ઠાકરે – કવિની કવિતા – ગઝલનો આસ્વાદ તેમજ તેમની સાથેનો અનુભવો દ્વારા તેમનાં વ્યક્તિત્વની વાત કરી. સંચાલન તુષાર શુક્લે કર્યું. મનસુખભાઈ સલ્લાએ શોકઠરાવ પ્રસ્તુત કર્યો.

સર્જકો સાથે સંવાદ

તા. ૧૮-૧૧-૦૮ : સર્જકો સાથે શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની ઉપસ્થિતિમાં સંવાદ યોજાયો, જેમાં સર્જકોએ પોતાની કૃતિઓનું પઠન કર્યું.

યશવંત પંડ્યા સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારનું વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શિશુવિહાર : ભુધસભા ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૮-૧૧-૨૦૦૮ના રોજ સદ્. યશવંત પંડ્યા સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળાનું ૩૩મું વ્યાખ્યાન શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે આપ્યું. વિષય હતો 'અમે, મિથ્યાભિમાન અને આપણે'. વક્તવ્યની સમાંતરે કેટલાંક દૃશ્યો પણ સ્ક્રીન પર બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. એક નાટકનું મંચન કરવામાં કેટલી બાબતો સાથેનું સાયુજ્ય કરવું પડે છે તેનો વક્તાશ્રીએ પોતાના અનુભવો દ્વારા તાદૃશ ચિતાર આપ્યો. લખાયેલો શબ્દ અને બોલાતો શબ્દ – એની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરી આપી. શ્રી અજયભાઈ પાઠકે 'શિશુવિહાર' તરફથી સ્વાગત કર્યું અને પરિચય આપ્યો હતો.

અનુવાદ કેન્દ્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતીમાંથી અન્ય ભાષામાં અનુવાદિત થયેલાં પુસ્તકોની એક સૂચિ તૈયાર કરવાનો પ્રકલ્પ લીધો છે. સર્વ મિત્રોને વિનંતી કે અન્ય ભાષામાં અનુદિત પુસ્તકોની એમને જાણકારી હોય તો તે અંગેની માહિતી, મૂળ લેખક, અનુવાદ, પ્રકાશકનાં નામ-સરનામાં સાથેની માહિતી પરિષદના અનુવાદ કેન્દ્રને જણાવે. આ સૂચિ અનુવાદ કેન્દ્રની હવે પછીની પ્રવૃત્તિને આયોજિત કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે.

‘વ્યક્તિત્વનો સંવાદ’નું વિમોચન

હરિવલ્લભ ભાયાણીની આઠમી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે એમના લેખોનું સંકલન ‘વ્યક્તિત્વનો સંવાદ’નું વિમોચન ૧૧ નવેમ્બરે ફ્રેંચ વિદ્યુષી ફાન્કોઈઝ માલિઝોને હસ્તે થયું.

પાટણમાં ‘જળને પડદે’નું મંચન

૧૧ ઓક્ટોબરે પાટણમાં ‘જળને પડદે’ નાટકનું મંચન થયું હતું. નાટકનો આ ૨૬મો પ્રયોગ હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી કે. કે. શાહે સતીશ વ્યાસનું શાલ ઓઢાડીને સન્માન કર્યું હતું અને કળાકાર કમલ જોશીનું શાલ ઓઢાડીને ઉપકુલપતિ શ્રી ડૉ. જે. એચ. વ્યાસે સન્માન કર્યું હતું.

‘પરંપરા ઔર જ્ઞાન’ વિષય પર રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ

ભારતીય ઉચ્ચ અધ્યયન સંસ્થાન (હિમાચલ)ના ઉપક્રમે તા. ૧-૪ નવેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ સિમલા મુકામે ‘પરંપરા ઔર જ્ઞાન’ વિષય પર યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં ભગવાનદાસ પટેલે ‘ભીલો કા ભારથ : સમાજજીવન કે સંદર્ભ મેં’ શીર્ષક નીચે બીજ પ્રવચન આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાંથી ડૉ. ગણેશ દેવી અને કાનજી પટેલ સહભાગી થયા હતા.

નવમું સંસ્કૃતસત્ર

પૂ. મોરારિબાપુના સાન્નિધ્યમાં શ્રી કેલાસ ગુરુકુળ, મહુવા (જિ. ભાવનગર)માં એક ત્રિદિવસીય સાહિત્યસંગોષ્ઠિ અને વાયસ્પતિ-પુરસ્કારપ્રદાન કાર્યક્રમનું આયોજન તા. ૨, ૩ અને ૪ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ થયું. સંગોષ્ઠિનો વિષય હતો ‘પૌરાણિક પાત્રો’. ત્રણ દિવસની સવાર-સાંજની બેઠકોમાં વહેંચાયેલ પાંચ સંગોષ્ઠિમાં આ વિચારણા-ચર્ચા-ચિન્તન પ્રસ્તુત થયાં હતાં. આ બેઠકોમાં સર્વશ્રી રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી (ભારતીય પુરાણો : પૌરાણિક પાત્રો-ભૂમિકા), મુકુન્દ વાડેકર (હરિશ્ચન્દ્ર), યોગિની વ્યાસ (અનસૂયા), ગંગાધર પંડા (ધ્રુવ), અરવિંદ જોશી (વિશ્વામિત્ર), લાભશંકર પુરોહિત (યયાતિ), મનસુખ સાવલિયા (પરીક્ષિત), બી. જી. ચંદ્રારાણા (દહમિય), વસંત પરીખ (નારદ), વિજય પંડ્યા (પરશુરામ), વિનોદબાળા જાની (દેવયાની), અજિત ઠાકોર (જડભરત), ગૌતમ પટેલ (પ્રહ્લાદ) અને રાજેન્દ્ર નાણાવટી(સાવિત્રી)એ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. પૂ. બાપુએ બધા જ વક્તાઓનાં સૂત્રમાલા તથા શાલથી સન્માન કર્યાં હતાં.

આ પ્રસંગે વેદાન્તશાસ્ત્રના વરિષ્ઠ-પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી અરવિંદ હ. જોશી (સુરત)નું સન્માન કરવામાં આવ્યું. જોશીદેવતીને શાલ, સૂત્રમાલા, સન્માનપત્ર તથા સન્માનરાશિનો ચેક અર્પણ થયાં.

‘પરાયે અપને’ (કલ્પના જિતેન્દ્ર)નું વિમોચન

જાણીતાં કટારલેખિકા શ્રી કલ્પના જિતેન્દ્રના પુસ્તક ‘પરાયે અપને’નું વિમોચન પ્રા.

શ્રી તખ્તસિંહ પરમારના હસ્તે ભાવનગર ખાતે હોટેલ બ્લૂ હીલમાં કુટુંબીજનો, સ્નેહીઓ-મિત્રો, સ્થાનિક બુધસભા, ગદ્યસભા, ગઝલ વિદ્યાપીઠ વગેરેના સંવાહકો, સાહિત્યરસિકોની ઉપસ્થિતિમાં સંપન્ન થયું.

‘નીરક્ષીર’ તથા ‘કડવાંમીઠાં વેણ’નું વિમોચન

તા. ૧૭-૯-૦૮ ને બુધવારના રોજ બુધસભાના વાર્ષિક પ્રકાશન નીરક્ષીર – પુષ્પ-૧૨નું વિમોચન ગાંધીનગરસ્થિત પ્રા. ડૉ. રશ્મિન્ પી. મહેતાના હસ્તે થયું હતું. આ જ પ્રસંગે બુધસભાના એક કવિ શ્રી હરિસિંહ રાઠોડ ‘સત્કામ’ના કાવ્યસંગ્રહ ‘કડવાંમીઠાં વેણ’નો લોકાર્પણવિધિ બુધસભાના વરિષ્ઠ કવિશ્રી પ્રિયવદન નૌ. પાઠકના હસ્તે સંપન્ન થયો હતો.

કવિત્રીઓનો મુશાયરો

તા. ૨૫-૯-૦૮ ને ગુરુવારના રોજ શિશુવિહાર, ભાવનગરના ઉપક્રમે સ્વ. ભાગીરથીબહેનની સ્મૃતિમાં માત્ર બહેનોનો/કવિત્રીઓનો મુશાયરો યોજાયો હતો, જેમાં ૩૦ જેટલાં પ્રતિષ્ઠિત/નવોદિત કવિત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો.

– અજય પાઠક

છ કવિતાસંગ્રહો – છ વાર્તાસંગ્રહોનું વિમોચન

ઇમેજ દ્વારા ‘વરતારો’ (એષા દાદાવાળા), ‘સારાંશ’ (ખલીલ ધનતેજવી), ‘બે પંક્તિના ઘરમાં’ (મુકેશ જોષી), ‘ઝીનડમમાં’ (સૌમ્ય જોશી), ‘કાચનદીને પેલે કાંઠે’ (સંદીપ ભાટિયા), ‘એક પીછું હવામાં તરે છે’ (હિતેન આનંદપરા) એ છ કવિતાસંગ્રહો, અને ‘અમારું માણસ’ (પાસ), ‘વહી-વટ’ (ઉત્પલ ભાયાણી), ‘આમ થાકી જવું’ (કિરીટ દૂધાત), ‘જે કોઈ બિપિન પટેલ), ‘મનોમન’ (મહેશ દવે) અને ‘નટુભાઈને તો જલસા છે’ (હરિકૃષ્ણા છ વાર્તાસંગ્રહોનું વિમોચન વિવિધ સામયિકના બાર તંત્રીઓના હસ્તે મુંબઈમાં

r

નવલકથા

મેઘાડંબર : માવજી મહેશ્વરી, ૨૦૦૮, આર. આર.

શેઠની કંપની, મુંબઈ- અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૮૬, રૂ. ૧૧૦/-

ધર્મયુદ્ધ : ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, બીજી આ. ૨૦૦૮, આર. આર.

શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૭૨, રૂ. ૧૮૦/-

ભિદ્યઈ : ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૮, આર. આર.

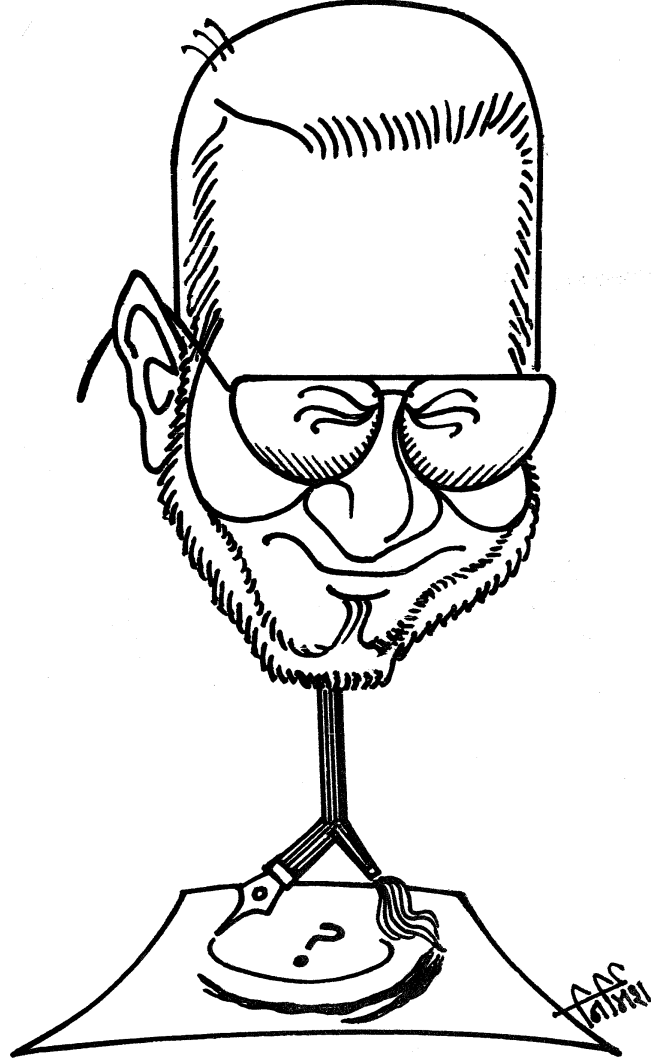
શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૬, રૂ. ૧૮૦/-

લેડીઝ હોસ્ટેલ : ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૮, હર્ષ

પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૩૨૪, રૂ. ૧૮૦/-

બત્રીસલક્ષણો : ઇલા આરબ મહેતા, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૮, ગૂર્જર

ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૫૦, રૂ. ૧૩૦/-

શ્રી આદિલ મન્સૂરી

- અનિલા દલાલ : ૩૨, પ્રોફેસર કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- ભિમિલા ઠાકર : બી-૧૦૩, એસેલ ટાવર, એપીસી સામે, વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮૧૨૦
- તારિણીબહેન દેસાઈ : ૨/સી, નાનક નિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬
- ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'ધુરમ્' : એ/૩૧, પાર્શ્વનાથ ટાવર્સ, સુભાષચોક, ગુરુકુળ પાસે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
- ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', ૪, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- નારાયણ દેસાઈ : સંપૂર્ણ ક્રાંતિ વિદ્યાલય, મુ. વેડછી, તા. વાલોડ, જિ. સુરત
- નિર્મિશ ઠાકર : બી/૯/૩૧, ઓએનજીસી-૧, ડુમ્મસ રોડ, ન્યૂ મગદલા, સુરત-૩૯૪૫૧૮
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૧૫૦
- યોગેશ જોષી : કે-૩૧/૩૭૨, શિવશક્તિ એપાર્ટમેન્ટ, નવાવાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- શૈલજા પટેલ (આવરણ) : ૭૮, નિહારિકા બંગ્લોઝ, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર : એ/૨, ચમેલીબાગ, યુનિવર્સિટી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૨
- સુમન શાહ : જી/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- હરીશ વટાવવાળા : 'અક્ષરા', એ/૬૦, વિષ્ણુકુંજ-૧, રાજેશ ટાવર પાછળ, ગોત્રી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા', એ/૧૧, નેમિશ્વર પાર્ક, મુ. અમીયાપુર, પો. સુઘડ, જિ. ગાંધીનગર-૩૮૨૧૨૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['મારો અસબાબ'] : જનક ત્રિવેદી, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૪૨, કિં. રૂ. ૮૦/-

'ભાવળ વાવનાર અને બીજી વાતો' વાર્તાસંગ્રહ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મેળવનાર જનક ત્રિવેદીનો આ નિબંધસંગ્રહ પરિષદ દ્વારા અને આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિના સૌજન્યથી મરણોત્તર પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. તેઓ સારા વાર્તાકાર અને નિબંધકાર હતા. એમના આ નિબંધોમાં નિરૂપાયેલાં ભાતીગળ પાત્રો, પોતાનાં સંતાનો જેવો જ પ્રાણી-પક્ષીઓ માટેનો અપત્ય સ્નેહ, રેલવે સંસારની અવનવી વાતો,

કાઠિયાવાડી બોલીના બળકટ પ્રયોગો, વિશિષ્ટ રીતે નિરૂપાયેલાં શૈશવ-ચિત્રો, પિતા વિશેનું આલેખન, લેખકનું ઊલાયેલું મનોગત વગેરે આસ્વાદ્ય છે. કિરીટ દૂધાત લખે છે તેમ 'આ નિબંધો પોતાની અંગત અનુભવની નીપજ હોવા છતાં તેમાંથી અળગા રહીને, બહાર ઊભીને જોવાની નિબંધકારની શૈલીને કારણે વાચક અહીં સીધો જ, સર્જકીય દખલગીરી વગર એમાં પ્રવેશ પામે છે... અહીં નિબંધકારની આંગળી પકડવાની જરૂર પડતી નથી. આ છે જનક ત્રિવેદીનું કલાકૌશલ્ય !' સહૃદયો આ પુસ્તકને ઉમળકાભેર આવકારશે એવી અપેક્ષા.

['ગુજરાતી નવવિકાસયન ૨૦૦૬'] : સં. હસમુખ રાવળ, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૧૪૪, કિં. રૂ. ૮૦/-

ધૂમકેતુ નવલિકા પ્રકાશનશ્રેણીના બારમા મણકા રૂપે 'ગુજરાતી નવવિકાસયન : ૨૦૦૬' પ્રકાશિત થાય છે. આ ચયનના સંપાદક હસમુખ રાવળ કહે છે : "આપણા અસ્તિત્વની આસપાસ ધબકતી-કણસતી દુનિયા છે, પ્રકૃતિ છે, પ્રકૃતિનાં જાયાં છે. માણસ હોવાના નાતે સર્જક પાસે સંવેદના છે, પ્રેમ છે, મમતા છે, કરુણા છે, દર્શન છે, ધૃતિ છે. તેનાથી જ કૃતિ જન્મે છે. કૃતિ કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ, પ્રદેશ, દેશ કે ખંડની હોતી નથી. કૃતિ હોય છે સનાતન કાળમાં

ધબકતા માનવીની. મહાભારત હોય કે મેકબેથ, વેશ ભજવવા માટે કૃતિને સ્થળ-કાળના વાઘા ધારણ કરવા પડે છે. કર્તા પાત્ર-પૂતળીઓમાં શબ્દપ્રાણ ફૂંકે છે, પછી જ પાત્ર-પૂતળીઓ પોતીકા લય, લહેકા ને ઠસ્સામાં રમણે ચડે છે. સંમોહિત ભાવક ક્યારેક આ માયાનર્તનને જ સત્ય માની ભરમાય ને ક્ષણભર : આ કૃતિ તો અમુક સ્થળકાળ-પ્રદેશ-જાતિ કે કોમવિશેષની જ - એમ માનવા પ્રેરાય પણ ખરો. પણ કૃતિની વૈતરણી તરી, સામે કાંઠે, વૃક્ષની શીતળ છાયામાં આસ્વાદનો અનુભવ વાગોળતાં કૃતિગત સ્થળકાળ ને પાત્રોનાં હાડયામ ધીમે ધીમે ઓગળવા માંડે ત્યારે આછુંપાતળું - નીતરું દેખાય..."

તેમણે ૨૦૦૬ના વર્ષ માટે ૧૭ ઉત્તમ નવલિકાઓ પસંદ કરી આપી છે; તેમજ પ્રત્યેક વાર્તાની આસ્વાદલક્ષી વિવેચના તેમના સંપાદકીય લેખમાં કરી છે. સુઝ ભાવકો અને અભ્યાસીઓને આ નવલિકાચયન ઉપયોગી બની રહેશે તેવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

[પરબ વ જાન્યુઆરી ૨૦૦૯]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ યોજિત

શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['મુકામ શાંતિનિકેતન'] : લે. પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ. અરુણા જાડેજા, ગુજ.સા.પ., ૨૦૦૬ પ્ર.આ., પૃ.૧૦+૧૭૮, કિં. રૂ. ૧૦૦/- ડિમાઈ, કાચું પૂઠું

વિખ્યાત મરાઠી લેખક શ્રી પુ. લ. દેશપાંડે બંગાળી ભાષા શીખવા તથા ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યનો સંસ્પર્શ પામવા શાંતિનિકેતન રહ્યા હતા. તે સમયનાં તેમનાં સંસ્મરણો, રવીન્દ્રનાથની સર્જકપ્રતિભા અને શાંતિનિકેતનની ઉત્સવપરંપરા - આ બધું મનોહર

રીતે આલેખી એક વધુ નવા રવીન્દ્રલોકનું તેમણે સર્જન કરી આપ્યું છે. શ્રી અરુણા જાડેજાએ આ પુસ્તકનો સુંદર નમૂનેદાર અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને ઉપલબ્ધ કરાવી આપ્યો છે. આ પુસ્તક આપે વાંચવું જ નહીં, વસાવવું પણ રહ્યું !

['પ્રવેશદાર'] : દીવાન ઠાકોર, ગુજ.સા.પ., ૨૦૦૬ પ્ર.આ., પૃ.૧૨+૧૪૦, કિં. રૂ. ૮૦/-, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના મતે પોતાનો પેલ્લોવેલ્લો વાર્તાસંગ્રહ લઈને આવતા લેખક દીવાન ઠાકોર 'પ્રયોગહાસ્ય કે અતિરિક્ત કાવ્યાત્મકતાથી મુક્ત છે.' વાર્તાના સ્વરૂપ સંદર્ભે આ જેવીતેવી સિદ્ધિ ન કહેવાય. એક વાર્તાથી બીજી વાર્તા સદંતર જુદી પડે એવી ૨૦ જેટલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ એક અનોખો પ્રવાસ છે

- વેદના અને પ્રેમના બે કાંઠા વચ્ચે વહેતી વાર્તારૂપી નદીનો.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

અક્ષરભારતી ગ્રંથભંડાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭, ૨૬૫૭૬૩૭૧

[પરબ વ જાન્યુઆરી ૨૦૦૯]